

**CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE**

Rok LVI

Zeszyt 2

**ROCZNIK
TEOLOGICZNY**

WARSZAWA 2014

Spis treści

ROZPRAWY

JAKUB SLAWIK, Ale nie współżył z nią, aż nie urodziła syna – Mt 1,25a w świetle starotestamentowych tradycji.....	7
GRZEGORZ OLEK, Fides quaerens veritatem historicam. Klucz do interpretacji teologii Martina Hengela (1926-2009)	17
MATEUSZ WICHARY, Organiczna wizja natchnienia Biblii w teologii Abrahama Kuypersa	55
Ks. DOROTEUSZ SAWICKI, Problemy Kościoła prawosławnego w Polsce w okresie międzywojennym.....	75
СЕРГЕЙ Ю. ТЕМЧИН, Дионисий Хиландарец (Габровец) как автор службы св. Прохору Пшинскому	107
Ks. ANDRZEJ BACZYŃSKI, Kościół jako eucharystia	117
Ks. BOGUMIŁ JARMULAK, Eklezjologia Jürgena Moltmanna	137
EWA SIKORA, Ordynacja kobiet w nowych wspólnotach pentekostalnych w Polsce.....	157
ZBIGNIEW KARCEWSKI, Ograniczone odkupienie i skuteczne powołanie. Tezy kalwinizmu dortrechckiego w literaturze współczesnego ewangelikalizmu polskiego	169
EWA JÓZWIAK, Osobno czy razem? Dążenia ekumeniczne wewnątrz polskiego ewangelicyzmu – perspektywa reformowana (do 1945 roku).....	183
DARIA WOJTKIEWICZ, Działanie teleologiczne w interakcjach uczniów i nauczycieli.....	205
ANNA OLEK, Koncepcja pracy w szkole niedzielnej – analiza wykładów ks. Karola Kotuli ogłoszonych na szkoleniu nauczycieli szkoły niedzielnej w Ustroniu w 1928 roku	223

KRONIKA

Inauguracja roku akademickiego 2014/2015 w ChAT (JERZY OSTAPCZUK)	251
Kazanie z okazji Inauguracji Roku Akademickiego 2013/2014 (ABP JEREMIASZ (JAN ANCHIMIUK)).....	253
Przemówienie Rektora ChAT (Ks. BOGUSŁAW MILERSKI)	257
BOGDAN BORUSEWICZ, Państwo demokratyczne a wolność sumienia	263

Uroczystości 60. rocznicy utworzenia Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie (Jerzy Ostapczuk)	269
Medal za Zasługi dla Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, Ustanowienie – kształt – osoby uhonorowane (TADEUSZ ZIELIŃSKI).....	271
Symposium naukowe: Prawo małżeńskie Kościołów chrześcijańskich w Polsce w kontekście wyznaniowej formy zawarcia małżeństwa cywilnego, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, 26 marca 2014 (JAKUB CUPRIAK)	275

Fides quaerens veritatem historicam.
Klucz do interpretacji teologii
Martina Hengela (1926-2009)

Słowa kluczowe: Martin Hengel, metoda historyczno-krytyczna, metoda historyczno-filologiczna, judaizm, hellenizm

1. Wprowadzenie

Fides quaerens veritatem historicam – to ostatnie słowa z artykułu i załączonych do niego tez Martina Hengela, które zostaną poddane analizie w niniejszym artykule¹. Nawiązują one do znanego cytatu Anzelma z Canterbury: *fides quaerens intellectum* (we wprowadzeniu do *Proslogionu*), względnie do książki Karla Bartha: *Fides quaerens intellectum*². Trawestacja cytatu z Anzelma, dokonana przez Martina Hengela, wydaje się najlepiej odzwierciedlać sposób pracy tego teologa i historyka starożytności, znawcy judaizmu i biblisty Nowego Testamentu³.

Aby wykazać, że przytoczony w tytule artykułu cytat może stanowić klucz interpretacyjny do teologii M. Hengela, będziemy odwoływać się do wybranych publikacji tego teologa. Ograniczymy się do tych, które można uznać za reprezentatywne i pozwalające na wykazanie ciągłości jego zainteresowań

* Mgr Grzegorz Olek jest studentem Studiów III stopnia (doktoranckich) w ChAT.

¹ M. Hengel, *Zur urchristlichen Geschichtsschreibung* [w:] M. Hengel, *Studien zum Urchristentum*. Kleine Schriften VI, red. C.-J. Thornton, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament (dalej jako: WUNT) 234, Tübingen 2008, s. 104.

² K. Barth, *Fides quaerens intellectum: Anselms Beweis der Existenz Gottes im Zusammenhang seines theologischen Programms*, bmnw, 1931.

³ Jeden z jego uczniów, R. Deines, podkreśla szczególne znaczenie tego artykułu i tez (choć nie jako klucza interpretacyjnego do jego teologii), wymieniając dokonania M. Hengela. R. Deines, *Martin Hengel – Ein Leben für die Christologie*, [w:] *Theologische Beiträge* [dalej: ThBeitr], 37, 2006, s. 289. W angielskiej, rozszerzonej wersji artykułu wymienia on wspomniany cytat: R. Deines, *Martin Hengel – Christology in Service of the Truth*, [w:] *Earliest Christian History*, red. M.F. Bird, J. Maston, Tübingen 2012, s. 70.

i dążeń do osiągnięcia naukowego obiektywizmu jako badacz starożytności oraz teolog ewangelicki⁴.

Zamiłowanie do historiografii starożytności i osobista motywacja łączą się w metodologii Hengela, co można zauważyć przy lekturze tez, stanowiących załącznik do artykułu o wczesnochrześcijańskiej historiografii.⁵ Wspomniane tezy rozpoczynają się od gruntownej krytyki „metody historyczno-krytycznej”⁶ z perspektywy historycznej – w późniejszych jego publikacjach ta krytyka przybierze jeszcze na sile⁷. Wydaje się, że wyrażona w nich krytyka jednej z postaci tej metody jest do dziś w dużej mierze słuszna i może być impulsem również dla polskich teologów⁸. Krytyka ta jest dosyć nietypowa, jak na ewangelickiego biblistę rodem z Niemiec, i związana z wątkiem biograficznym, prowadzącym do Rudolfa Bultmanna: „2. Pytanie: Dlaczego Nowy Testament? Właściwie chciałem zajmować się historią Kościoła. Z natury jestem historykiem. <...> Podjęcie decyzji o skoncentrowaniu się na badaniu Nowego Testamentu zawdzięczam wpływowi bodajże najślawniejszego badacza Nowego Testamentu 20. wieku, który cechował się systemową mocą: Rudolfowi Bultmannowi. Nie z tego powodu, że przekonały mnie jego tezy, ale ze względu na niezgodę na ich przyjęcie”⁹. Szczegółowa analiza dorobku Martina Hengela wskazuje, że krytyka metody historyczno-krytycznej, której

⁴ Bibliografia wszystkich dzieł Martina Hengela, opracowana przez Jörga Freya liczy 390 pozycji o bardzo różnym charakterze – patrz J. Frey, *Gesamtbibliographie Martin Hengel 1959-2010*, [w:] M. Hengel, *Theologische, historische und biographische Skizzen. Kleine Schriften VII*, red. C.-S. Thornton, WUNT 253, Tübingen 2010, s. 557-609.

⁵ M. Hengel, *Zur urchristlichen...*, dz. cyt., [w:] M. Hengel, *Studien zum Urchristentum...*, dz. cyt., s. 99-104.

⁶ Patrz S. Mędała *Redaktionsgeschichte*, [w:] *Religia*. Encyklopedia PWN (dalej jako: ER), T. 8, Warszawa 2003, s. 370-372; S. Mędała „*Traditionsgeschichte*”, [w:] ER, t. 9, Warszawa 2003, s. 316-319; S. Mędała, *Formgeschichte*, [w:] ER, T. 4, Warszawa 2002, s. 75-78; M. Wojciechowski, *Biblistyka*, [w:] ER, T. 2, Warszawa 2001, s. 99-102.

⁷ W późniejszym okresie życia podkreślał on coraz mocniej, że istnieją tylko metody historyczno-filologiczne, a metoda historyczno-krytyczna to wymysł teologów i apologetyczny relikwied jednocześnie. Patrz M. Hengel, *Eine junge theologische Disziplin in der Krise*, [w:] *Neutestamentliche Wissenschaft. Autobiographische Essays aus der Evangelischen Theologie*, pod red. E.-M. Becker, Tübingen-Basel 2003, s. 23.

⁸ Wydaje się, że należy mieć na względzie przede wszystkim dyskurs protestancki, ponieważ jest on znacznie bliższy uwarunkowaniom krytyki i specyfice pracy z tekstem Nowego Testamentu M. Hengela, który podejmuje problem radykalnej krytyki historycznej, aktualny od kilku wieków zwłaszcza w niemieckiej teologii protestanckiej.

⁹ M. Hengel, *Ansprache am 14. Dezember 2006 am Ende der akademischen Feier zum 80. Geburtstag*, [w:] M. Hengel, *Theologische, historische...*, dz. cyt., s. 553.

się podejmował, nie była ani ucieczką w stronę fundamentalizmu¹⁰ czy synchronicznych badań¹¹ ani też próbą zastąpienia tej metody kościelną tradycją interpretacji tekstów biblijnych¹².

Pierwszy punkt artykułu będzie poświęcony naszkicowaniu biografii Martina Hengela – jest to konieczne dla naszej analizy. Ze względu na brak naukowych opracowań, będziemy posiłkować się głównie wzmiankami autobiograficznymi, wspomnieniami jego uczniów i zaprzyjaźnionych naukowców¹³. Przedstawimy dane dotyczące jego życia i spuścizny w ogromnym skrócie, świadomi ich fragmentaryczności i niepełności.

Istniałaby potrzeba wykazania całościowej krytyki i słabości dorobku tegoż biblisty, ale przekracza to ramy i temat niniejszego opracowania¹⁴.

Kolejny punkt będzie traktował o tezach do artykułu i artykule M. Hengela. Dokonamy analizy wybranych stwierdzeń i wyrażen, które odgrywały szczególną rolę w refleksji Martina Hengela i przyjrzymy się naturze jego

¹⁰ Współcześnie definiuje się to pojęcie nadzwyczaj nieostro. Dla nas będzie ono znaczyć akceptację inspiracji werbalnej i przyjęcie nieomyślności ksiąg biblijnych, wymierzone przeciwko stosowaniu metod historyczno-krytycznych w teologii protestanckiej. Por. *Fundamentalismus*, [w:] Religion in Geschichte und Gegenwart (dalej jako: RGG4), Bd. 3, szp. 414, wydanie 4., Tübingen 2000; D. Motak, *Fundamentalizm protestancki*, [w:] ER, T. 4, Warszawa 2002, s. 123-125.

¹¹ Można śmiało zaliczyć M. Hengela do sceptyków użycia metod językoznawczych w egzegezie i wydaje się, że nawet w późniejszym czasie nie zmienił swojego stanowiska. Por. M. Hengel, *Zur urchristlichen...*, dz. cyt., [w:] M. Hengel, *Studien zum Urchristentum...*, dz. cyt., s. 103; M. Hengel, *Eine junge theologische Disziplin...*, dz. cyt., s. 21.

¹² Tego rodzaju prób połączone z „odkryciem” wartości alegorezy można doszukać się m.in. u M. Reisera. M. Reiser, *Bibelkritik und Auslegung der Heiligen Schrift*, Tübingen 2007.

¹³ Na dzień dzisiejszy nie dysponujemy naukowym opracowaniem życia M. Hengela – najszerszymi opracowaniami wydają się być wspomnienia jego uczniów (o osobistym charakterze) – J. Freya i R. Deines’a: J. Frey, *Martin Hengel als theologischer Lehrer. Persönliche Erinnerungen an einen väterlichen Wegbegleiter*, [w:] M. Hengel, *Theologische, historische...*, dz. cyt., s. XI-XXIX; R. Deines, *Martin Hengel – Ein Leben für die Christologie...*, s. 287-300; R. Deines, *Martin Hengel: Christology in Service of the Church*, [w:] *Earliest Christian History*, dz. cyt., s. 33-74.

¹⁴ Patrz np. recenzja i krytyczne uwagi do książki M. Hengela, A. M. Schwemer, *Geschichte des frühen Christentums*. Bd. I: Jesus und das Judentum (ostatniego wielkiego dzieła Martina Hengela) Paula Metzgera, wykładowcy na Johannes-Gutenberg-Universität Mainz, który zarzuca zbyt duże zaufanie źródłom oraz tworzenie hipotez, które mają wypełniać luki w historiografii. P. Metzger, *Rezension zu: Hengel, Martin; Schwemer, Anna M.: Geschichte des frühen Christentums*. Bd. 1: Jesus und das Judentum. Tübingen 2007, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2008-2-058> (data dostępu: 05.08.2014). Zebranie krytyki obszernego dorobku Martina Hengela wymagałoby osobnej publikacji na ten temat i nie jest to celem naszej analizy.

krytyki metody historyczno-krytycznej. Tezy wydają się reprezentatywne dla całego dorobku biblisty i będziemy starali się wykazać to w punkcie trzecim. Ze względu na ogrom dorobku Hengela, ograniczymy się do pewnej liczby, naszym zdaniem reprezentatywnych dzieł, zapisów wystąpień itp. (uwzględniając różnorodny charakter jego spuścizny). Wykazać możemy jedynie, że wspomniane tezy można prawdopodobnie uznać za możliwy klucz interpretacyjny do dorobku M. Hengela.

2. Martin Hengel (1926-2009)

Część biografii powstała w oparciu o notatkę prasową autorstwa Hermanna Lichtenbergera, która ukazała się na stronie Uniwersytetu Eberharda Karła w Tybindze w związku ze śmiercią M. Hengela¹⁵.

Martin Hengel urodził się w Reutlingen i wzrastał w Aalen, gdzie mieściła się należąca do rodziny fabryka tekstyliów *Hengella* (w zasadzie zajmująca się produkcją bielizny)¹⁶. Konieczność zaangażowania się w tej fabryce utrudniła początek kariery naukowej Hengela (po ukończeniu studiów w Tybindze i Heidelbergu). W tym czasie pracował nad swoim doktoratem, który został ukończony w 1959 roku i będzie stanowić jeden z punktów odniesienia w tym artykule. W 1961 roku doktorat został opublikowany przez wydawnictwo „Mohr Siebeck”; doczekał się trzech wydań – w roku 1976 (przez holenderskie wydawnictwo „Brill”) i w roku 2011 ponownie przez wydawnictwo z Tübingen¹⁷. Ostatniemu wydaniu towarzyszyło sympozjum, które traktowało

¹⁵ H. Lichtenberger, obecnie profesor emeritus w Katedrze Nowego Testamentu i Starożytnego Judaizmu, był bliskim współpracownikiem Hengela w latach 1977-1986: *In memoriam Professor Dr. Dr. h.c. mult. Martin Hengel (14.12.1926-2.7.2009)*, http://www.uni-tuebingen.de/uni/v01/downloads/Nachruf%20Hengel_Lichtenberger_deutsch.pdf (data dostępu: 05.08.2014); notatka ta została przetłumaczona przez J. Kaperę i opublikowana w *The Polish Journal of Biblical Research*, Vol. 8, nr 2 (16), 2009, s. 101-102.

¹⁶ Tej informacji na próżno szukać w opracowaniach uczniów Martina Hengela – można ją odnaleźć na stronie amerykańskiej Wikipedii czy śledząc dalsze losy firmy Hengella. *Martin Hengel*, http://en.wikipedia.org/wiki/Martin_Hengel (data dostępu: 05.08.2014) i A. Probe, *Wäsche Label Hengella sucht Käufer*, http://www.textilwirtschaft.de/business/Waesche-Label-Hengella-sucht-Kaeufer_45656.html (data dostępu: 05.08.2014).

¹⁷ Wydanie trzecie zostało wzbogacone o artykuł, który najlepiej oddaje przełomowe znaczenie tej pracy: R. Deines, *Gab es eine jüdische Freiheitsbewegung? Martin Hengels Zeloten nach 50 Jahren*, [w:] M. Hengel, *Die Zeloten*, wyd. 3, Tübingen 2011, s. 403-448. Wcześniejsze wydania: M. Hengel, *Die Zeloten*, Tübingen 1961; M. Hengel, *Die Zeloten*, wyd. 2, Leiden-Köln 1976.

o znaczeniu tej książki dla 50 lat badań naukowych nad żydowskim ruchem Zelotów – materiały z tego sympozjum, zostały wydane w formie książki i najlepiej oddają one to, co do dzisiaj pozostaje w pracy Hengela przełomowe i to, co obecnie jest słusznie kwestionowane¹⁸. Szczególnie ważne aspekty tej pracy opisał Daniel R. Schwartz¹⁹. Hengel podjął się, z różnych powodów, opracowania tematu, który nie był aktualny w tamtym czasie (znaleziska znad Morza Martwego zdominowały ówczesną biblistykę) – jest to charakterystyka M. Hengela, który często podejmował się czy to opracowania niejako zapomnianych tematów (o tym niżej), czy też przedstawiał inną interpretację tematów dobrze znanych²⁰.

W notatce H. Lichtenbergera Martin Hengel jest wymieniony jako następca Adolfa Schlattera (1852-1938)²¹, którego teologicznie lokowano na antypodach względem F.C. Baura (1792-1860) czy A. von Harnacka (1851-1930) i który był, poniekąd słusznie, krytykowany za swój konserwatyzm. Docenienie jego dorobku następowało etapami i wydaje się, że niemałą rolę odegrał w tym sam Hengel (wystarczy porównać odpowiednie hasła w kolejnych wydaniach encyklopedii *Religion in Geschichte und Gegenwart*, żeby dostrzec zmianę²²)²³.

Metodologię pracy Schlattera poznał M. Hengel przez kontakt z Otto Michelem (1903-1993), profesorem z Tybingi, którego był asystentem i który był promotorem pracy doktorskiej Hengela. Michel miał zamiłowanie do historiografii, a jako badacz Nowego Testamentu starał się odczytywać go w świetle Starego Testamentu i wczesnego judaizmu – Hengel zawdzięcza mu również zamiłowanie do akrybii (filologiczna precyzja Michela i precyzyjne

¹⁸ *Martin Hengels Zeloten. Ihre Bedeutung im Licht von fünfzig Jahren Forschungsgeschichte*, red. H. Lichtenberger, Tübingen 2013.

¹⁹ D.R. Schwartz, *Zeloten, Martin Hengels Die Zeloten und Dichotomie im antiken Judentum*, przeł. z angielskiego H. Lichtenberger, [w:] *Martin Hengels Zeloten...*, s. 135-168.

²⁰ Patrz m.in. M. Hengel, *Der unterschätzte Petrus. Zwei Studien*, wyd. 2, Tübingen 2007.

²¹ S. Mędała, *Schlatter Adolf*, [w:] ER, CD, Warszawa 2003.

²² *Schlatter, Adolf*, [w:] *Religion in Geschichte und Gegenwart*, Bd. 5, szp. 166, wydanie 2., Tübingen 1931; *Religion in Geschichte und Gegenwart*, Bd. 5, szp. 1420, wydanie 2., Tübingen 1961; RGG4, Bd. 7, szp. 901-902, Tübingen 2004.

²³ Hengel napisał artykuł, który najlepiej oddaje jego fascynację osobą Adolfa Schlattera jako najwybitniejszego XIX i XXI-wiecznego znawcę źródeł judaistycznych, ojca niemieckiej judaistyki oraz polihistora, którego traktowano jako biblicystę, nie doceniając jego osiągnięć w innych dyscyplinach teologicznych. M. Hengel, *Adolf Schlatter*, [w:] M. Hengel, *Theologische, historische...*, dz. cyt., s. 485-491. Por. S. Mędała, *Schlatter Adolf*, [w:] ER, CD, Warszawa 2003.

udzielanie odpowiedzi na postawione pytania/kwestie problematyczne musiały zachwycić go już jako studenta teologii)²⁴. W 1972 roku Hengel zostaje następcą O. Michela w Tybindze – będzie piastował tę funkcję aż do 1992 roku. Można powiedzieć, że na ten czas przypada rozkwit jego działalności²⁵. W tamtym czasie zgromadził on wokół siebie grupę uczniów (dopiero jednak od lat 80.) i wystąpił z szeregiem inicjatyw (jak stworzenie Fundacji im. Filipa Melanchtona; organizację sławnych „Oberseminare”) oraz rozszerzył swoją działalność na arenę międzynarodową. Jako następca zarówno A. Schlattera, jak i O. Michela Hengel podkreślał przede wszystkim potrzebę poważnego traktowania historiografii (w czasie kiedy bardziej hermeneutycznie zorientowana „szkoła Bultmanna”²⁶ jakby jej nie doceniała), uważnej lektury źródeł judaistycznych, hellenistycznych i innych z tego okresu²⁷, uczenia się języków istotnych dla badania realiów czasów pierwotnego chrześcijaństwa (greki, hebrajskiego, aramejskiego, syryjskiego, koptyjskiego, etiopskiego i in.) i stosowania się do zasad filologicznej akrybii²⁸. Jest to w zasadzie zgodne z kształtem i kierunkiem jego wcześniejszej pracy habilitacyjnej, traktującej o judaizmie i hellenizmie, w podsumowaniu której podkreśla cel całej pracy – lepsze zrozumienie realiów, w których powstawał Nowy Testament (wbrew aktualnym w tamtym czasie tezom o jego synkretycznym charakterze i przepaści pomiędzy palestyńskim judaizmem a diasporą) i bardziej zróżnicowane postrzeganie starożytnego judaizmu²⁹, którego kształt miał ogromne znaczenie dla rozwoju misji chrześcijańskiej. Hengel podkreśla tam, traktując o misji wśród „bojących się Boga”, zastąpienie przez chrześcijan „ontologii Tory”

²⁴ O tym, czego nauczył się od O. Michela i co w jego spuściznie uważa za godne podziwu, pisze M. Hengel w notatce *Ein Leben für die Bibel. Zum Tod von Prof. D. Otto Michel*, [w:] M. Hengel, *Theologische, historische...*, dz. cyt., s. 480-484.

²⁵ D. Wenham szczególnie podkreśla wyważony charakter pracy M. Hengela jako egzegety i teologa: Foreword, [w:] *Earliest Christian History*, dz. cyt., s. IX-XI.

²⁶ S. Mędała, B. Milerski, Bultmann Rudolf, [w:] ER, t. 2, Warszawa 2001, s. 335-338.

²⁷ Patrz cytaty M. Hengela przytoczone przez M. Wojciechowskiego: „Uczony, który zna się tylko na Nowym Testamencie, również na nim się nie zna”. M. Wojciechowski, *Biblistyka*, [w:] ER, t. 2, Warszawa 2001, s. 99-102.

²⁸ Tak przynajmniej opisuje jego działalność i swój kontakt z nim J. Frey, którego śmiało można zaliczyć do najwybitniejszych z jego uczniów (ogółem był promotorem 17 dysertacji): Martin Hengel als theologischer Lehrer ... s. XVII-XIX.

²⁹ Wartym odnotowania jest fakt zaangażowania Hengela w wydawane przez Mohr Siebeck tłumaczenie Talmudu Jerozolimskiego – patrz np. *Übersetzung des Talmud Yerushalmi. Shabbat. Schabbat*, tłum. F.G. Hüttenmeister, T. II/1, Tübingen 2004.

– chrystologią, co będzie pobrzmiwać w omawianych przez nas tezach³⁰.

W roku 1996 nakładem wydawnictwa Mohr Siebeck³¹ ukazał się pierwszy tom dzieł mniejszych M. Hengela. Proces gromadzenia, porządkowania, edycji i wydawania jego artykułów zakończył wydany posthum w 2010 roku VII tom serii³². Wszystkie tomy dzieł mniejszych zebrane razem to prawie cztery tysiące stron tekstu (oczywiście, nie wszystkie artykuły są autorstwa M. Hengela, a do spuścizny należałoby wliczyć pozostałe, równie obszerne prace), nie licząc obszernych aneksów i indeksów.

Za ostatnie duże dzieło autorstwa M. Hengela należy uznać wydaną (przy współautorstwie A.M. Schwemer) książkę *Jesus und das Judentum* z roku 2007³³.

Niezwykle intrygująca jest kwestia amerykańskiej recepcji prac Martina Hengela. Utrzymywał on liczne kontakty z zagranicznymi biblistami, dbał o wymianę doświadczeń, a jego dzieła są w dużej mierze przetłumaczone na język angielski³⁴. Ponieważ w swojej pracy często dochodził do względnie

³⁰ M. Hengel, *Judentum und Hellenismus. Studien zu ihrer Begegnung unter besonderer Berücksichtigung Palästinas bis zur Mitte des 2.Jh.s. v. Chr.*, wyd. 2., WUNT 10, Tübingen 1973, s. 565-570.

³¹ Z tym wydawnictwem związał się M. Hengel na stałe – począwszy od publikacji swojej pracy doktorskiej, kiedy redaktorami serii Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament byli jeszcze O. Michel i J. Jeremias, po ostatnie lata swojego życia.

³² Hengel M., *Judaica et Hellenistica. Kleine Schriften I*, WUNT 90, Tübingen 1996; Hengel M., *Judaica, Hellenistica et Christiana. Kleine Schriften II*, WUNT 109, Tübingen 1999; Hengel M., *Paulus und Jakobus. Kleine Schriften III*, WUNT 141, Tübingen 2002; Hengel M., *Studien zur Christologie. Kleine Schriften IV*, pod red. C.-J. Thorntona, WUNT 201, Tübingen 2006; Hengel M., *Jesus und die Evangelien. Kleine Schriften V*, red. C.-J. Thornton, WUNT 211, Tübingen 2007; Hengel M., *Studien zum Urchristentum. Kleine Schriften VI*, red. C.-J. Thornton, WUNT 234, Tübingen 2008; Hengel M., *Theologische, historische und biographische Skizzen. Kleine Schriften VII*, red. C.-J. Thornton, WUNT 253, Tübingen 2010.

³³ M. Hengel, A.M. Schwemer, *Geschichte des Frühen Christentums*, Bd. I: Jesus und das Judentum, Tübingen 2007; nie zaliczamy jako takiej pozycji: M. Hengel, *Die vier Evangelien und das eine Evangelium von Jesus Christus. Studien zu ihrer Sammlung und Entstehung. Kleine Schriften V*, red. C.-J. Thornton, Tübingen 2008 ponieważ jest to uzupełnienie wcześniejszych wydań tej książki.

³⁴ L.W. Hurtado ocenia go jako jednego z najbardziej wpływowych niemieckich biblistów w amerykańskiej bibliistyce: Martin Hengel's Impact on English-Speaking Scholarship, <http://larryhurtado.files.wordpress.com/2010/07/hengels-impact1.pdf> (data dostępu: 05.08.2014); pierwotnie opublikowane w Expository Times, nr 120, 2008, s. 70-76.

konserwatywnych ocen³⁵ (np. umiejscowienie Ewangelii Marka w Rzymie³⁶; przypisywanie autorstwa dwutomowego dzieła Łukaszowi, lekarzowi i towarzyszowi apostoła Pawła; uznawanie tzw. *Wir-Berichte* w Dz za dowód obecności autora³⁷ i in.), zyskał szczególnie wielu sympatyków wśród amerykańskich konserwatywnych protestantów³⁸.

Główne pola jego zainteresowań badawczych wydają się najlepiej zakreślone w poświęconej mu księdze pamiątkowej³⁹ i w wydanych po angielsku w roku 2012 esejów z *Tyndale Fellowship* ku jego pamięci⁴⁰. Obie księgi pamiątkowe podkreślają, jak już wspomnieliśmy, że M. Hengel był historykiem

³⁵ Co intrygujące, to samo zarzucano O. Cullmannowi, który równie konsekwentnie pracował metodami historycznymi, a dochodził do dosyć konserwatywnych ocen. Traktuje o tym w jego biografii K. Froehlich, Oscar Cullmann (1902-1999), [w:] *Neutestamentliche Wissenschaft nach 1945. Hauptvertreter der deutschsprachigen Exegese in der Darstellung ihrer Schüler*, red. C. Breytenbach, R. Hoppe, Berlin-Bonn 2008, s. 174.

³⁶ Patrz I. Head, który jest wyraźnie zafascynowany takim umiejscowieniem tej ewangelii, choć datację przesunąłby z 69 na 71 rok: I. Head, *Mark as a Roman Document from the Year 69: Testing Martin Hengel's Thesis*, [w:] *Journal of Religious History*, Vol. 28, 2004, Z. 3, s. 240-259.

³⁷ Oba te założenia (jak i wiele innych) występują m.in. w: analizowanym artykule: M. Hengel, *Zur urchristlichen...*, dz. cyt., [w:] M. Hengel, *Studien zum Urchristentum...*, dz. cyt., s. 47-54; oraz dziele traktującym o problemie synoptycznym: M. Hengel, *Die vier Evangelien...*, dz. cyt., s. 350-353.

³⁸ Można to zauważyć m.in.: porównując artykuł o Martinie Hengelu z Wikipedii niemieckiej z angielską – wersja angielska zamieszcza zdjęcie, które można uznać za wyidealizowane (wystarczy je porównać z dosyć poważnym zdjęciem zamieszczonym w *Geschichte – Tradition – Reflexion. Festschrift für Martin Hengel zum 70. Geburtstag*, red. H. Cancik, H. Lichtenbergera, P. Schäfera, T. I-III, Tübingen 1996). Martin Hengel, http://en.wikipedia.org/wiki/Martin_Hengel (data dostępu: 05.08.2014); Martin Hengel, http://de.wikipedia.org/wiki/Martin_Hengel (data dostępu: 05.08.2014).

Sam tytuł popularnego artykułu D. Neffa jest intrygujący: *The Champion Who Debunked Bultmann*, <http://www.christianitytoday.com/gleanings/2009/july/champion-who-debunked-bultmann.html?paging=off> (data dostępu: 05.08.2014); na blogu *katachrison* odnajdujemy odnośniki do ostatniego z wywiadów z M. Hengelem, opatrzone nagłówkiem: *This was the last major interview by the great Martin Hengel*. Sam wywiad nosi tytuł: *Dr. Martin Hengel on the Historical Reliability of the Gospels* (dobrze oddaje to apologetyczne tendencje konserwatywnego, amerykańskiego protestantyzmu) <http://katachrison.wordpress.com/2011/01/01/dr-martin-hengel-on-the-reliability-of-the-gospels/> (data dostępu: 05.08.2014).

³⁹ Została ona wydana w trzech tomach, których tytuły to kolejno: judaizm, religie Grecji i Rzymu, wczesne chrześcijaństwo. *Geschichte – Tradition – Reflexion. Festschrift für Martin Hengel zum 70. Geburtstag*, red. H. Cancik, H. Lichtenberger, P. Schäfer, T. I-III, Tübingen 1996.

⁴⁰ Są one pogrupowane w następujące działy: chrystologia, ewangelie, judaizm i wczesne chrześcijaństwo. R. Deines uznaje w swoim artykule o Hengelu chrystologię za mającą centralne znaczenie dla zrozumienia Hengela jako teologa i człowieka Kościoła. R. Deines, *Martin Hengel – Ein Leben...*, s. 287-300.

starożytności⁴¹, znawcą wczesnego judaizmu i biblistą Nowego Testamentu – należałoby dodać, z punktem ciężkości położonym na wczesne chrześcijaństwo (zwłaszcza na osobę apostoła Pawła), ewangelie (wliczając w to badania nad kwestią Janową) i chrystologię⁴². Jego dokonania szczegółowo wymienia szereg artykułów⁴³ – naszym celem jest natomiast przedstawienie tez Hengela z 1979 roku w kontekście jego artykułu, jako pism w dużej mierze reprezentatywnych dla dorobku niemieckiego biblisty.

3. Tezy do artykułu i artykuł: *Wczesnochrześcijańska historiografia (Zur urchristlichen Geschichtschreibung)*

3.1. Geneza i edycje tez oraz artykułu

Artykuł Hengela *Wczesnochrześcijańska historiografia* zaskakuje swoją długością. W wydaniu trzecim są to aż 104 strony tekstu; w wydaniach wcześniejszych było to odpowiednio – 120 stron mniejszego formatu, łącznie z bibliografią (wydanie z 1976) i 131 (wydanie z 1984 – 11 stron więcej to głównie uzupełnienie literatury o nowsze pozycje oraz indeksy)⁴⁴. Geneza artykułu wiąże się z prowadzonym przez Hengela na uniwersytecie w Tybindze seminarium, w semestrze zimowym roku akademickiego 1974/75 (pt. *Geschichte des Urchristentums*)⁴⁵ oraz z jego wystąpieniami w Zurychu w 1975 roku (w trakcie obrad dotyczących pracy nad znaną serią *Evangelisch-Katholischen Kommentar*); same rozdziały 6-9 (czyli rekonstrukcja drogi pierwotnego

⁴¹ Należałoby wymienić również następującą pracę: M. Hengel, *Juden, Griechen und Barbaren: Aspekte der Hellenisierung des Judentums in vorchristlicher Zeit*, Stuttgarter Bibelstudien, 76, Stuttgart 1976.

⁴² *Earliest Christian History*, dz. cyt., s. 2-3 i 33-74. Należałoby również wymienić pracę niejako programową: M. Hengel, *Der Sohn Gottes. Die Entstehung der Christologie und die jüdisch-hellenistische Religionsgeschichte*, Tübingen 1975.

⁴³ Patrz P. Schäfer, *Martin Hengel at Seventy* i H. Lichtenberger, *The Tübingen School and a Tübingen Scholar*, [w:] *The Beginnings of Christianity*, red. J. Pastor, M. Mor, Jerusalem 2005, s. 21-41; *Martin Hengel*, [w:] *Dictionary of Early Judaism*, red. J.J. Collins, D. Harlow, Grand Rapids, Michigan 2010; J. Frey, *Zur johanneischen Deutung des Todes Jesu*, [w:] *ThBeitr*, 32, 2001, s. 346-362.

⁴⁴ M. Hengel, *Zur urchristlichen Geschichtschreibung*, Stuttgart 1979; *Zur urchristlichen Geschichtschreibung*, wyd. 2, Stuttgart 1984; *Zur urchristlichen...*, dz. cyt., [w:] M. Hengel, *Studien zum Urchristentum...*, dz. cyt., s. 1-104.

⁴⁵ Patrz *Eberhard-Karls-Universität Tübingen. Namens- und Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1974/75*, pod red. J. Kretschmer, Tübingen 1974, s. 65.

chrześcijaństwa do rozszerzenia misji również i na pogan) były również wygłoszone w formie referatu w londyńskim King's College oraz na uniwersytetach w Bangor i Oxfordzie. Jeszcze przed pierwszą publikacją cały artykuł był wielokrotnie przepracowywany⁴⁶.

Tezy, dołączone jako aneks do artykułu, ukazały się w czasopiśmie *Kerygma und Dogma* w roku 1973⁴⁷ – poprzedzały więc przygotowanie samego artykułu. Zanim stały się załącznikiem do artykułu z 1979 roku, zostały lekko przepracowane przez Hengela.

Tezy i artykuł są zatem wypadkową działalności dydaktycznej Hengela, jego wkładu w ówczesne projekty ekumeniczne (EKK – Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament), reprezentowania niemieckiej biblistyki za granicą – w Anglii oraz konstruktywno-krytycznego głosu w niemieckiej debacie teologicznej (publikacja też w czasopiśmie *Kerygma und Dogma*). Ponadto tezy i artykuł są poświęcone roli metodologii i warsztatu pracy historyka starożytności w teologicznej interpretacji Nowego Testamentu. Wprawdzie w samych tezach nie wybrzmiewa wystarczająco znaczenie judaizmu i gruntownej znajomości świata starożytnego (choć teza 4.3.2 na to wskazuje), ale wynika to z ich charakteru jako załącznika do artykułu, rodzaju manifestu i krytyki „metody historyczno-krytycznej”. W samym artykule odnajdujemy bardzo liczne wskazania, jak istotne jest uwzględnienie kontekstu starotestamentowo-judaistycznego dla interpretacji Dziejów Apostolskich⁴⁸. Ostatnim z argumentów przemawiających za szczególnym znaczeniem artykułu i tez jest wybrany temat – wczesnochrześcijańska historiografia na przykładzie dwutomowego dzieła Łukasza (zwł. Dz) i powiązania z nią kwestia interpretacji *Corpus Paulinum* – tematy, którymi Martin Hengel zajmował się wielokrotnie w swoich publikacjach (zwłaszcza osobą apostoła Pawła)⁴⁹.

⁴⁶ Jediną informację na ten temat dostarcza nam sam Hengel we wstępie do dwóch pierwszych wydań i w przypisie do szóstego tomu jego dzieł zebranych. M. Hengel, *Zur urchristlichen...*, dz. cyt., Stuttgart 1979, s. 9-10; *Zur urchristlichen...*, dz. cyt., Stuttgart 1984, s. 9-10; *Zur urchristlichen...*, dz. cyt., [w:] M. Hengel, *Studien zum Urchristentum...*, dz. cyt., s. 1.

⁴⁷ M. Hengel, *Historische Methoden und theologische Auslegung des Neuen Testaments (Thesen)*, [w:] *Kerygma und Dogma*, 19, 1973, s. 85-90.

⁴⁸ M.in. M. Hengel, *Zur urchristlichen...*, dz. cyt., [w:] M. Hengel, *Studien zum Urchristentum...*, dz. cyt., s. 25-27, 31, 41.

⁴⁹ Np. M. Hengel, A. M. Schwemer, *Paulus zwischen Damaskus und Antiochien. Die unbekanntene Jahre des Apostels*, Tübingen 1998; M. Hengel, *Jakobus der Herrenbruder – der erste Papst?* [w:] M. Hengel, *Paulus und Jakobus. Kleine Schriften III*, Tübingen 2002, s. 549-582; M. Hengel,

3.1.1. Różnice pomiędzy wydaniem tez z roku 1973 a 1979

Tezy z roku 1973 różnią się od tez z roku 1979 i późniejszych w szeregu miejsc, jednak większość zmian ma charakter mało istotnych korekt i precyzacji sformułowań.

Za istotne zmiany uznajemy: dodanie punktu 4.1.3. (pojawia się określenie *kerygmatische Geschichtschreibung*, związane z treścią artykułu – patrz punkt 3.3.a. naszego wywodu), dodanie określenia *historisch-philologischer* (4.2 i 4.2.2), dodanie *sola fide* i *und Vergebung* (4.4.1) oraz dodanie ostatniej tezy – 4.4.5, zawierającej cytat, który zawarliśmy w tytule artykułu: *fides quaerens veritatem historicam*. W takim razie w edycji tez z 1979 roku Hengel rozbudowuje, wstawia nowe i uzupełnia zwłaszcza te tezy, które dotyczą teologicznej interpretacji Nowego Testamentu.

My będziemy odnosić się do wydania tez z roku 2008, które, jak wcześniej zaznaczyliśmy, jest identycznie z wydaniem z lat 1979 i 1984.

3.2. Budowa artykułu i tez

Artykuł o wczesnochrześcijańskiej historiografii jest zbudowany z dwóch części (trzecią, czyli załącznik do artykułu stanowią interesujące nas tezy). Pierwsza jest poświęcona zestawieniu starożytnej i wczesnochrześcijańskiej historiografii. Druga stanowi historyczną rekonstrukcję etapu w dziejach pierwotnego chrześcijaństwa, który miał decydujące znaczenie dla uniwersalistycznej koncepcji misji chrześcijańskiej. Część tę autor rozpoczyna od analizy Dz 6,1nn i podejmuje swoje ulubione tematy: Hebraistów i Hellenistów w prazborze w Jerozolimie, rolę apostoła Pawła i Piotra itp. Dla zrozumienia tez, stanowiących część trzecią, niezbędne jest zwrócenie uwagi na niektóre pojęcia i wyrażenia, jakimi posługuje się Hengel w części pierwszej swojego artykułu. Druga część może służyć za ilustrację metodologii pracy teologa, za jaką się opowiada, ale jej dokładna analiza przekroczyłaby ramy tego opracowania.

Same załączone do artykułu tezy są ponumerowane i ułożone w cztery bloki tematyczne. Pierwszy dotyczy krytyki „metody historyczno-krytycznej”; drugi

związku pomiędzy wieloaspektowością i złożonością historycznych horyzontów poznawczych, a „historycznym” i „teologicznym” z/rozumienia⁵⁰ (Verstehen); trzeci traktuje o konieczności, oraz ograniczeniach historycznego pytania o prawdę; czwarty z kolei omawia odpowiednie użycie metod historycznych i traktowanie NT zarówno jako źródła historycznego, jak i świadectwa wiary⁵¹.

3.3. Kluczowe pojęcia i wyrażenia artykułu o wczesnochrześcijańskiej historiografii

a. Źródła (*Quellen*) i kerygmaticzna historiografia (*kerygmatische Geschichtsschreibung*)

Pierwszych 27 stron swojego artykułu poświęca Hengel wskazaniu, jak fragmentaryczne i niereprezentatywne są źródła dostępne historykowi starożytności, co stanowi spory problem dla historiografii. Hengel podkreśla, że historyk w swojej pracy jest związany kategorią prawdopodobieństwa, a nowe odkrycia stwarzają też nowe problemy interpretacyjne. Wiele miejsca poświęca on odniesieniom do literatury hellenistycznej, judaistycznej i rzymskiej, aby wykazać pewne tendencje, które pozwalają lepiej zrozumieć księgi narracyjne NT. Wspomina tu ograniczenia techniczne – np. cenę i ograniczoność miejsca do zapisania tekstu na zwojach oraz tendencję do skracania dostępnego materiału przez starożytnych historyków, czy ograniczania się w narracji do scen i historii paradygmaticznych. Nie trudno zauważyć, że M. Hengel jest zwolennikiem metody historii tradycji⁵² i szczególnie mocno podkreśla ten aspekt badania źródeł wczesnochrześcijańskich, świadomie związanych (jego zdaniem) z autorytetem określonych tradentów. Jest to jednocześnie krytyka ówczesnej historii form, zakładającej przekaz tradycji w formie małych, wyizolowanych części i powiązanie ich z anonimowymi zborami/wspólnotami, na potrzeby których miałyby być zbierane. Dywagacje na temat pisarstwa dla zbudowania określonych wspólnot, czy trywialne określanie *Sitz im Leben* tradycji w nabożeństwie bądź kazaniu misyjnym, uznaje on za niewiele wnoszące do

⁵⁰ Tłumaczę w ten sposób, ponieważ niemieckie „Verstehen” w użyciu Hengela zawiera aspekt rozumienia i zrozumienia jednocześnie. Z jednej strony wskazuje on na różnicę pomiędzy wiedzą a rozumieniem, innym razem podkreśla, że „Verstehen” to „Erfassen der Intention des Autors”, jak i pisze o „echtes Verstehen”, co bardziej wskazuje na zrozumienie.

⁵¹ M. Hengel, *Zur urchristlichen...*, dz. cyt., [w:] M. Hengel, *Studien zum Urchristentum...*, dz. cyt., s. 99-104.

⁵² Patrz J. Frey, *Martin Hengel...* s. XXI.

badań⁵³. Przeciwno Karlowi Ludwigowi Schmidtowni kategoryzuje on Ewangelie jako odpowiedniki historycznej biografii hellenistycznej⁵⁴, wzbogaconej o charakter wspomnienia (Erinnerungen)⁵⁵ i o starotestamentowo-żydowski wzorzec przedstawienia historii, gdzie części biograficzne odgrywają dużą rolę (m.in. historie patriarchów w Rdz, życie Mojżesza w księgach Wj-Pwt)⁵⁶. Dzięki temu dochodzi do ważnego dla niego sposobu odczytywania ksiąg historycznych NT – jako przedstawienia wydarzenia zbawczego (Heilsgeschehen)⁵⁷. Ewangelie i Dzieje stanowiłyby więc kerygmaticzną historiografię (*kerygmatische Geschichtsschreibung*)⁵⁸.

b. Dz jako źródło historyczne i Łukasz jako teologiczny historiograf

W rozdziale 5., gdzie Hengel zawarł przemyślenia „nie na czasie” (unzeitgemäße) dotyczące Łukasza jako teologicznego historiografa, znajdujemy ważne zdanie: „Łukasz nie ustępuje innym, starożytnym historykom wiarygodnością”⁵⁹. Podrozdział 3. podkreśla tę wiarygodność, zakłada również, że Łukasz jako historiograf wie o wiele więcej niż przedstawia w swoim dziele (zgodnie z zasadą ograniczania materiału) i że jego Dzieje Apostolskie, klasyfikowane przez Hengela jako historyczna monografia (gatunek znany w starożytności, choć słabo poświadczony), muszą być czytane w świetle listów Pawła (Hengel zakłada, że autor Dz nie znał listów Pawła) oraz dzieł Józefa Flawiusza⁶⁰. Rekonstrukcja drogi pierwotnego chrześcijaństwa do uniwersalistycznej misji bazuje na tym założeniu (rozdziały 6-10 artykułu), gdy zestawione zostają wypowiedzi Dz, autentycznych listów Pawła, dzieł Józefa Flawiusza i in.⁶¹

⁵³ M. Hengel, *Zur urchristlichen...*, dz. cyt., [w:] M. Hengel, *Studien zum Urchristentum...*, dz. cyt., s. 20-21.

⁵⁴ Tamże, s. 15.

⁵⁵ Tamże, s. 22-23.

⁵⁶ Tamże, s. 25-27.

⁵⁷ Jest to pojęcie sięgające połowy XIX wieku, które doczekało się różnorodnej recepcji w XX wieku (m.in. w dziełach W. Pannenberg, K. Rahnera); przez Ernsta Troeltscha w dz. cyt. był on stanowczo odrzucony. Por. „*Heilsgeschichte*”, [w:] RGG4, Bd. 3, szp. 1584-1586, Tübingen 2000.

⁵⁸ To określenie pojawia się również w tezie 4.1.3 i można je uznać za krytykę tendencji w „szkole bultmannowskiej”, do, mówiąc nieprecyzyjnie i w uproszczony sposób – przeciwstawiania kerygmatu historiografii. Tamże, s. 27 i 103.

⁵⁹ M. Hengel, *Zur urchristlichen...*, dz. cyt., [w:] M. Hengel, *Studien zum Urchristentum...*, dz. cyt., s. 48.

⁶⁰ Tamże, s. 28-31.

⁶¹ Tego fragmentu nie będziemy szczegółowo omawiać, bo przekracza to ramy niniejszego opracowania. Tamże, s. 54-98.

c. Jedność kerygmatu i historycznej opowieści (die Einheit von Kerygma und Geschichtserzählung)

W rozdziale trzecim wymienione wyżej założenia łączą się w pewien program lektury ksiąg historycznych NT, które są traktowane jako wiarygodne źródła historyczne do pracy nad historią pierwotnego chrześcijaństwa: „Bibliistyka Nowego Testamentu postąpiła źle, dając sobie wmówić, że kerygmat i historia wykluczają się wzajemnie i że nie powinno się więcej mówić o *historii zbawienia* (Heilsgeschichte)” i „W rzeczywistości autorzy pism Nowego Testamentu głoszą (verkündigen) działanie Boga w tym momencie, kiedy opowiadają historiograficznie o Jego działaniu w konkretnym czasie historycznym, w konkretnym miejscu i za pośrednictwem określonych ludzi”⁶². Wyjątkowością wczesnochrześcijańskiej historiografii jest przypisanie wydarzeniom, które opisują, wyjątkowego znaczenia zbawczego – to przesłanie stanowi zarazem wezwanie słuchaczy do ustosunkowania się do niego. Hengel pisze więc o tym, że świecka analiza historyczno-filologiczna wczesnochrześcijańskich źródeł nigdy nie może prowadzić do wniosku, że to sam Bóg był obecny w historii Jezusa i pierwszych chrześcijan, ponieważ takie stwierdzenie może zrodzić się tylko z uważnego, osobistego wsłuchania się w to przesłanie⁶³. Przeciwstawia się on tutaj dwom ekstremom – rozerwaniu jedności kerygmatu i historii oraz próbom naukowego dowodzenia prawd wiary. W tezach o historycznych metodach i teologicznym wykładzie NT przedstawia pogląd, że teksty biblijne roszczą sobie prawo do orzekania o prawdzie (Wahrheitsanspruch)⁶⁴.

d. O metodzie historyczno-krytycznej

Rozdział 4. jest poświęcony rozważaniom metodologicznym nad metodą historyczno-krytyczną i prowadzi nas wprost do załączonych do artykułu tez. Hengel jest bardzo zdecydowany w swojej krytyce – wprawdzie podkreśla różnice pomiędzy starożytnym rozumieniem historii jako przestrzeni oddziaływania sił ponadludzkich (w przypadku Łukasza podkreśla wpływ starotestamentowo-żydowskiego odczytywania historii, w którym Bóg Izraela jest wyłącznym aktorem) a nowożytnym, ale jest dla niego iluzją mowa o metodzie „historyczno-krytycznej” jako wolnej od wartościowania, neutralnej i badającej nagie

⁶² Tamże, s. 34.

⁶³ Tamże, s. 38.

⁶⁴ Zwłaszcza podpunkt 2.4.4. Tamże, s. 101.

fakty⁶⁵. W dalszym ciągu rozważań autor dochodzi do wniosku: „Wystarczyłoby wyrażenie „metoda historyczno-filologiczna”⁶⁶, bo też wyrażenie „metoda historyczno-krytyczna” jest obecne tylko w teologicznym dyskursie i ma nutę apologetyczną. Każda naukowa praca historyczna z natury jest także krytyczna i taka być musi – jest to oczywiste i nie trzeba tego specjalnie podkreślać. Bez krytycznej analizy źródeł nie ma naukowej historiografii ani badań nad wydarzeniami z przeszłości. „Metoda historyczno-krytyczna” stanowi zbiór „narzędzi” koniecznych do odczytywania minionych wydarzeń; to znaczy, że w żadnym razie nie stanowi jednolitego, określonego sposobu pracy, ale jest zbiorem bardzo zróżnicowanych metod pracy. <...> jest stale pod wpływem zmieniających się prądów umysłowych, które, niestety, nie zawsze są identyczne z prawdziwym, naukowym postępowaniem. Przymiotnik „krytyczny” musi zawierać również samokrytykę. Dla ochrony przed scholastyczną fiksacją powinna ona (*tj. omawiana metoda* – przypis GO) stanowić otwarty zbiór różnorodnych metod”⁶⁷. W dalszej części wywodu podejmuje M. Hengel temat pracy historyka jako tego, który tworzy rekonstrukcje historyczne. Ostatecznym celem pracy historyka jest jednak przedstawienie historii w sposób ujmujący i poglądowy, co z kolei jest zdaniem Hengela niemożliwe bez egzystencjalnego zaangażowania i wsłuchania się w przesłanie samych źródeł. Z tego względu tylko ten historyk i egzegeta, który łączy akrybiczną pracę historyczno-filologiczną i osobiste wsłuchanie w przesłanie tekstu, jest w stanie pobudzać innych do lepszego słuchania i rozumienia źródeł chrześcijańskich⁶⁸. Pomimo ostrej krytyki metod historyczno-krytycznych, Hengel odrzuca stanowczo czysto synchroniczne badanie tekstu, jako lekceważenie stojących za nim tradycji i historycznego kontekstu – takie ryzyko widział on szczególnie w nierozważnej analizie historii redakcji i analizie strukturalnej, które nieraz traktują tekst jako wyizolowaną wielkość (jedną, nie doceniając wartości historii tradycji, napotkane problemy wyjaśnia hipotezami o intencjach, nieraz wielu anonimowych, redaktorów,

⁶⁵ Tamże, s. 42.

⁶⁶ Patrz ogólny opis „metody filologiczno-historycznej” w historii badań literackich. J. Kaczorowski, *Elementy zarysu dziejów metodologii badań literackich*, Warszawa 2011, s. 112-114.

⁶⁷ Tłumaczenie własne. Przytaczamy dłuższy fragment, ponieważ ma on kluczowe znaczenie dla omawianych dalej tez, a nie był on jeszcze nigdy tłumaczony na język polski. M. Hengel, *Zur urchristlichen...*, dz. cyt., [w:] M. Hengel, *Studien zum Urchristentum...*, dz. cyt., s. 43.

⁶⁸ Tamże, s. 44-45.

a druga szuka głębokich warstw tekstu w oderwaniu od szerszego kontekstu)⁶⁹. Reasumując, dla Martina Hengela istnieje potrzeba samokrytyki „metody historyczno-krytycznej”, może nawet przemianowania jej na ogólniejszą metodę historyczno-filologiczną i traktowanie jej jako otwartego zbioru różnorodnych metod pracy. Zarówno radykalna krytyka w egzegezie ubiegłych stuleci, jak i lękliwa, fundamentalistyczna apologetyka stanowią wielkie zagrożenia dla traktowania, w tym wypadku Dz, jako wiarygodnego dokumentu historycznego, który powstał w określonym kontekście, jako związany z pewnym ciągiem tradycji, których nie można ignorować, uciekając w badanie tekstu jako wyizolowanej wielkości. W przypadku wczesnochrześcijańskiej historiografii nie można, według Hengela, pominąć osobistego nastawienia i wsłuchania w przesłanie, jeśli chce się – jak na teologa i egzegetę przystało – uchwycić intencję autorów (to wyrażenie znajdujemy również w tezach)⁷⁰.

4. Tezy jako możliwy klucz interpretacyjnych do dorobku M. Hengela

4.1. Tezy jako manifest

Wspomnieliśmy już, że traktujemy omawiane tezy jako rodzaj manifestu (pkt 2.1.). Byłoby to zgodne z przypisem do ostatniego wydania tez, w którym autor podkreśla, że artykuł ma być bodźcem do przemyśleń, a uzupełniające go tezy propozycją rozważenia problemu metod historycznych i teologicznej interpretacji NT, czemu Hengel z wielkim zaangażowaniem i w wielu publikacjach poświęcał uwagę⁷¹.

⁶⁹ Tamże, s. 45.

⁷⁰ Patrz teza 2.2.3. Tamże, s. 100.

⁷¹ Tamże, s. 1-2; m.in.: M. Hengel, *Zur historischen Rückfrage nach Jesus von Nazareth. Überlegungen nach der Fertigstellung eines Jesusbuches*, [w:] *Gespräch über Jesus*, opr. P. Kuhn, Tübingen 2010, s. 15-20.

4.2. Główne punkty tezy⁷²

4.2.1. Krytyka „historyczno-krytycznej metody” (zwłaszcza koncepcji Ernsta Troeltscha)⁷³

Hengel wydaje się w swoich tezach komentować artykuł E. Troeltscha *Über historische und dogmatische Methode in der Theologie*. Pierwsza część tezy jest zarzutem dogmatyzmu pod adresem „historyczno-krytycznej metody⁷⁴” (zwł. 1.2.3 i 1.2.6), a jednocześnie jej relatywizacją (1.1.1n). Zdaniem teologa z Tybingi wieloaspektowość i różnorodność metod historycznych oraz ich otwartość na zupełnie nowe sposoby analizy jest czymś danym i samo przez się zrozumiałym (1.1.3), a ciągle powoływanie się na „historyczno-krytyczną metodę” to nic innego jak relikwiarz przeszłości, który ma więcej wspólnego z pobudkami psychologicznymi i dogmatycznymi niż rzeczową dyskusją. Przekonuje, zwłaszcza w tezach 1.2-1.2.2, że strach przed uznaniem metody teologicznej za nienaukową miałby być motywem wiodącym przy używaniu metod historyczno-krytycznych. Lektura pisma Troeltscha ujawnia konkretne wyrażenia i zwroty, przeciwko którym zwracał się Hengel (zwł. krytyka teoretyzowania o „historyczno-krytycznej metodzie” w 1.1.4). Sama rozprawa E. Troeltscha o historycznej i dogmatycznej metodzie w teologii ma charakter manifestu, apologii, jak i jest rodzajem wizji przyszłości: „Historyczna metoda raz zastosowana w biblistyce i historii Kościoła przypomina zakwas, który wszystko przemienia i wkrótce rozsądzi dotychczasowy sposób stosowania metod teologicznych”, „wszystkie te powody dla człowieka mającego wrażliwość historyczną oznaczają, że nie jest dłużej możliwe dalsze stosowanie dawnej, dogmatycznej metody”, „Tę starą metodę można by nazwać katolicką, ponieważ została wytworzona przez teologów katolickich, a nową nazwać protestancką, bo też wyrosła ostatecznie z protestanckiej krytyki autorytetu

⁷² W nawiasach będziemy podawać odnośniki do konkretnych tez.

⁷³ Pierwsze wydanie tego artykułu E. Troeltscha, który był odpowiedzią skierowaną do F. Niebergalla, a do którego wydaje się odnosić M. Hengel, nastąpiło w 1898 roku – my korzystamy z niezmienionego wydania: *Über historische und dogmatische Methode in der Theologie. Bemerkungen zu dem Aufsätze Über die Absolutheit des Christentums von Niebergall*, [w:] *Theologie als Wissenschaft. Aufsätze und Thesen*, opr. G. Sauter, München 1971, s. 105-127. Patrz również „Ernst Troeltsch”, [w:] *Encyklopedia Katolicka* (dalej jako: EK), t. 19, s. 1026.

⁷⁴ Tłumaczymy w ten sposób, aby podkreślić krytykę Hengela, który skupia się na problematyce samego określenia metody jako „historyczno-krytycznej”.

katolickiej nauki”⁷⁵. Troeltsch zgodnie kierunkiem metodologicznym, obranym przez tzw. szkołę historyczno-religijną (tj. metodę historyczno-genetyczną)⁷⁶, podaje trzy główne zasady, jakimi posługuje się metoda historyczna: kategorią prawdopodobieństwa, zasadą analogii i korelacji⁷⁷. Hengel krytykuje zasadę analogii i korelacji jako główny aksjomat „historyczno-krytycznej metody”, które wychodząc od teraźniejszego doświadczenia rzeczywistości i ogólnie zakładając istnienie jednej rzeczywistości, dostępnej i jednoznacznej, rozstrzygają o powiązaniach pomiędzy wydarzeniami z przeszłości, jak i o tym, czy dane wydarzenia mogły w ogóle mieć miejsce (1.2.4-1.2.6). Dla teologa z Tybingi pytanie o możliwość zajścia wydarzenia bez analogii pojawia się zwłaszcza w obrębie analizy historii biblijnych, a „dogmatycznie zafiksowana” (1.2.7) metoda historyczno-krytyczna tę możliwość *a priori* wyklucza.

Wyrażona w pierwszej części tez krytyka „historyczno-krytycznej metody” wyraźnie koresponduje z artykułem. Hengel żąda samokrytyki w refleksji nad metodą historyczno-krytyczną, która stała się, jego zdaniem, dogmatycznie zafiksowana i zapomniano o jej ograniczeniach, jak i o konsekwencjach redukcji tej metody do zasad, przywoływanych przez m.in. E. Troeltscha, które Hengel nazwał „dogmatycznym pozytywizmem” (1.2.3.). Zgodnie z postulatem Hengela „historyczno-krytyczna metoda” powinna otworzyć się na pluralizm metod historycznych i na wieloaspektowe ujęcie historii.

4.2.2. Historyczne i teologiczne horyzonty poznawcze. Etapy procesu poznawania źródeł historycznych

M. Hengel w drugiej części swoich tez (2.nn) rozróżnia pomiędzy historycznym a teologicznym z/rozumieniem, nie widząc pomiędzy nimi sprzeczności – dla E. Troeltscha to rozróżnienie byłoby zbędne, skoro metoda historyczna i zasada analogii jako „kluczowa dla krytyki” (1.2.5), znoszą możliwość istnienia jakiegś dogmatycznej, specyficznie teologicznej metody czy sposobu interpretacji ksiąg biblijnych.

Dla teologa z Tybingi oparcie się na zasadzie analogii (wychodzącej od współczesnego sposobu postrzegania świata) i postulowanej „historyczno-krytycznej

⁷⁵ Tłumaczenie własne. Tamże, s. 106, 113, 119.

⁷⁶ Patrz „Historyczno-religijna szkoła”, [w:] EK, t. 6, szp. 1023-1024; „Historyzm”, [w:] EK, t. 6, szp. 1028-1029.

⁷⁷ E. Troeltsch, dz. cyt., s. 107-110.

metodzie” jest nieodpowiednie w odniesieniu do historii starożytności – może prowadzić do przesadnego uproszczenia i zniekształcenia obrazu przeszłości. Wielość i różnorodność zastosowanych metod historycznych (odpowiednio do analizowanego przedmiotu), z towarzyszącą im świadomością fragmentaryczności i przypadkowości zachowanych źródeł oraz ograniczeń wszelkich rekonstrukcji historycznych i interpretacji wydają mu się bardziej odpowiednie (2.-2.1.3).

Dalsze tezy są poświęcone przedrozumieniu i jego wpływowi na interpretację źródeł historycznych – już same różne perspektywy historyczne przekładają się na horyzonty poznawcze, a samo przedrozumienie można wyłącznie ograniczyć, ale nigdy wykluczyć (2.2-2.2.1). Hengel uznaje jednak przedrozumienie i egzystencjalne zainteresowanie sprawą przedstawioną w badanych źródłach za istotne (oczywiście pod pewnymi warunkami). Dla niego historyczna znajomość faktów nie jest z/rozumieniem; jest nim natomiast ujęcie intencji autora tekstu (czy raczej zbliżenie się do niej – 2.2.4), a to jest celem badań historii religii i historii idei (2.2.2-2.2.3).

Hengel w kolejnych tezach przedstawia swoją propozycję epistemologiczną, która dotyczy przede wszystkim tych wypowiedzi źródłowych, które miałyby orzekać o prawdzie, czyli tym, które wysuwają egzystencjalne roszczenie do posiadania prawdy, skierowane do czytelnika (Wahrheitsanspruch). Różnicuje ona możliwą intersubiektywność poznawczą – najpełniej intersubiektywność mogłaby zaistnieć przy stwierdzaniu faktów. W obszarze z/rozumienia i interpretacji jest już ona z zasady ograniczona. A gdy mowa o wartościowaniu i reakcji na wysuwane przez źródła historyczne, osoby czy grupy roszczenia do posiadania prawdy, jest wyłącznie ewentualnością.

Hengel rozróżnia trzy poziomy poznania takich źródeł i według niego adekwatność poznania ma związek z subiektywnym ich odbiorem (2.3.4):

- 1.) Wiedza/Znajomość faktów.
- 2.) Zrozumienie (uchwycenie intencji autora).
- 3.) Akceptacja/Odrzucenie (egzystencjalne ustosunkowanie się do przedstawionej sprawy).

Intersubiektywność i dostępność (Vermittelbarkeit) uzyskanego w wyniku analizy źródeł poznania (2.3.4) maleje wraz z kolejnymi punktami.

Tezy dotyczące poznania historycznego przekłada Hengel na poznanie teologiczne – przy czym historyczno-teologiczna egzegeza na poziomie z/rozumienia musi łączyć się z refleksją systematyczno-teologiczną (2.3.5).

Jednocześnie jako *differentia specifica* teologicznego i historycznego poznania uznaje Hengel kwestię prawdopodobieństwa i kategorię pewności (2.4-2.4.1), podkreślając, że żadna metoda historyczna nie może wymusić uznania prawdy teologicznej⁷⁸, ale może być w tym uznaniu pomocna. I odwrotnie – niewłaściwe użycie metod historycznych może w tym przeszkodzić (2.3.6).

Sądy historyczne odnoszą się do szerokiej skali prawdopodobieństwa (2.4), natomiast sądy teologiczne są związane z kategorią pewności, bazującą na pewności obietnicy (mają charakter asertoryczny). Nie przypadkiem Hengel cytuje tu dzieło Lutera *De servo arbitrio: tolle assertiones et Christianismum tulisti*⁷⁹ („znieś twierdzenia, a zniesiesz i Chrześcijaństwo!”)⁸⁰. Dla teologa z Tybingi przypisanie odpowiedniego stopnia pewności faktowi samoobjawienia się Boga w konkretnym okresie historii, jest możliwe tylko jako sąd teologiczny (2.4.4). Historyczne badania naukowe w biblistyce i historii Kościoła otwierają dostęp do właściwych treści teologii, ale nie mają związku z wysuwaniem w teologii roszczeniem do orzekania o prawdzie – ono bazuje, zdaniem Hengela, na spełnieniu obietnicy Bożej w Jezusie Chrystusie, czyli centrum Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu (2.4.4 i 4.4.1).

Druga część też wskazuje wyraźnie na zainteresowanie M. Hengela poważnym potraktowaniem metod historycznych i ich roli w teologii. Wspomniana na początku artykułu praca doktorska i habilitacyjna biblisty są najlepszym tego przykładem. Hengel jest przekonany o konieczności stosowania tych metod, jednak w sposób odpowiedni, bo jeśli zostaną one niewłaściwie zastosowane i oparte na błędnych założeniach, mogą stać się przeszkodą dla poznania teologicznego. Schemat poznawczy odnośnie do źródeł, których wypowiedzi egzystencjalnie przemawiają do człowieka i miałyby orzekać o prawdzie, jest próbą innego rozwiązania problemu relacji metod historycznych i teologicznych niż u E. Troeltscha. Dla Hengela mogą się one uzupełniać, choć różnią się od siebie. Specyfikę z/rozumienia teologicznego z kolei widzi on w pewności i zaufaniu (inaczej mówiąc: w przypisaniu pewności samoobjawieniu się Boga

⁷⁸ E. Troeltsch w swoim artykule, zgodnie z kierunkiem szkoły historyczno-religijnej dyskutuje na ten temat z tezami artykułu F. Niebergalla, przy czym Hengel opowiada się za pozycją pośrednią, różnicującą poznanie historyczne i teologiczne – dla wspomnianych dyskutantów metoda historyczna i dogmatyczna to wykluczające się alternatywy: dz. cyt., zwł. s. 123-124.

⁷⁹ M. Luther, *De servo arbitrio*, [w:] D. Martin Luthers Werke – kritische Gesamtausgabe, pod red. K. Dreschera, Bd. 18, Weimar 1908, s. 603, wersy 28n. (WA 18, 603,28n.).

⁸⁰ M. Luter, *O niewolnej woli*, tłum. ks. W. Niemczyk, Warszawa 1979, s. 62.

w konkretnym miejscu i czasie) przekazanej tradycji biblijnej. Widać to najwyraźniej w jego większej pracy o chrystologii⁸¹. Co szczególnie ważne, dla M. Hengela subiektywne zainteresowanie przedstawianą w źródłach sprawą jest istotne zarówno dla historyka, jak i dla teologa (dla z/rozumienia, tj. uchwycenia intencji autora tekstu), choć należy je nieustannie kontrolować (4.4.3)⁸².

4.2.3. Historyczne poszukiwanie prawdy i jego granice, a egzystencjalne poszukiwanie sensu

Trzecią część tez poświęca Hengel kształtowaniu relacji pomiędzy celem poszukiwań historii i teologii. Historyczne badania służą rozszerzaniu kolektywnej świadomości historycznej, jej korygowaniu i jako takie poszukiwanie prawdy zasługują na afirmację ze strony teologii (3.-3.1.3). Jak podkreślaliśmy, Hengel wydaje się bardzo wyważony w swojej krytyce. W tezie 3.2. podkreśla, że od okresu Oświecenia historyczne, a więc i krytyczne badania spełniają ważną rolę w teologii – poszerzającą i korygującą (3.2). Wspomniana kolektywna świadomość historyczna jest powiązania również z egzystencjalnym pytaniem o sens i cel historii (3.3), na które przy pomocy metod historycznych odpowiedzieć nie sposób (3.3-3.3.1). Według M. Hengela odpowiedzi na takie pytanie udzielić może sąd teologiczny (3.3.2), który uniknie skrajności, nawiązując do Boga, jako Stwórcy i Pana dziejów oraz do królestwa Bożego, jako zwieńczenia zarówno aktu stwórczego, jak i historii (3.3.4). Ostatnią tezę tej części jest umocowanie tego sądu teologicznego w chrystologii (zgodnie z 2.4.2-2.4.4, 3.2.3). Hengel przytacza pierwszą tezę z Barmeńskiej Deklaracji Teologicznej z 1934 roku, co nadaje jego tezie charakter manifestu (3.3.5)⁸³.

Reasumując, można powiedzieć, że M. Hengel podkreśla w części trzeciej swoich tez niezbywalną funkcję i rolę, jaką mają do spełnienia badania

⁸¹ M. Hengel, A.M. Schwemer, *Der messianische Anspruch Jesu und die Anfänge der Christologie*, Tübingen 2001.

⁸² Ten sam punkt podkreśla J. Frey, w swoim autobiograficznym eseju, pisząc, że własne nastawienie do ksiąg biblijnych wcale nie musi wykluczać obiektywizmu naukowego: J. Frey, *Texte, Texte und nochmals Texte – Vom Lesen des Neuen Testaments zur neutestamentlichen Wissenschaft*, [w:] *Neutestamentliche Wissenschaft...*, s. 225-235.

⁸³ K. Karski, *Barmeńska Deklaracja Teologiczna*, [w:] ER, t. 1, Warszawa 2001, s. 486; por. M. Honecker, *Die Barmer Theologische Erklärung und ihre Wirkungsgeschichte*, Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften: Vorträge G 330, Opladen 1996.

historyczne w teologii, choć rozróżnia pomiędzy zadaniami historii (poszerzanie i korekta kolektywnej świadomości historycznej) i teologii (udzielanie odpowiedzi na pytanie o sens i cel historii, oparte na obietnicy Bożej w Jezusie Chrystusie, czyli uzasadnione chrystologicznie).

4.2.4. Podwójny charakter NT i odpowiednie zastosowanie metod historycznych

Wydaje się uzasadnione uznać czwartą część tez za mającą szczególne znaczenie dla zrozumienia ich jako możliwego klucza interpretacyjnego do dorobku M. Hengela. Ta część, jak wspomniano, zawiera najwięcej zmian względem wersji z 1973 roku i jest poświęcona istotnej dla autora kwestii – interpretacji Nowego Testamentu.

R. Deines, uczeń M. Hengela, szczególnie mocno podkreśla jego powiązanie z Kościołem i postrzeganie swojego zadania jako naukowca jako „intelektualnej diakonii” dla dobra sprawy wiary chrześcijańskiej i wiarygodności historycznych źródeł chrześcijaństwa⁸⁴. J. Frey również akcentuje łączenie akrybii historyczno-filologicznej i naukowego krytycyzmu z osobistą pobożnością i powiązaniem ze sprawą Kościoła⁸⁵.

Czwarta część tez bazuje na założeniach z poprzednich trzech. Jest ona poświęcona najważniejszej sprawie, jaką zajmował się M. Hengel – historycznej oraz teologicznej interpretacji Nowego Testamentu. Jak wspomnieliśmy, w wydaniu z 1973 roku brakowało tezy 4.1.3. Teza ta traktuje o charakterze ksiąg NT, a zwłaszcza ich narracyjnych partii, jako „kerygmaticznym opowiadaniu historii”, w którym cechy ksiąg typowe dla źródła historycznego (które nie ustępuje w niczym innym źródłom – 4.3.1) łączą się ze świadectwem o wierze. Wydaje się, że jest to skierowane szczególnie przeciwko R. Bultmannowi⁸⁶ i biblistom bazującym na jego podkreślanii wezwania kerygmatu. Widać to szczególnie wyraźnie w rozmowie z papieżem Benedyktem XVI i jego uczniami, gdzie Hengel mówi: „Szkoła Bultmanna chętnie argumentuje przeciwko *bruta facta*, nagim faktom. Do nich musi dołączyć interpretacja wiary (*według wspomnianej szkoły* – dodatek GO). Osobiście wychodzę

⁸⁴ R. Deines, *Martin Hengel – Ein Leben...*, s. 291.

⁸⁵ J. Frey, *Martin Hengel als theologischer Lehrer...*, s. XXVII-XXVIII.

⁸⁶ Por. Bultmann, *Rudolf*, [w:] RGG4, Bd. 1, szp. 1859-1860.

zasadniczo od faktu.”⁸⁷. R. Deines oceni to następująco: „...Hengel opisuje koncepcję demitologizacji Bultmanna całkiem pozytywnie, jako próbę nie tyle pozbycia się mitu, ale taką jego interpretację, żeby współczesny człowiek mógł się uchwycić jego znaczenia. Hengel jest jednak krytyczny wobec Bultmanna, ponieważ taka forma interpretacji zbliża się do całkowitego zlikwidowania mitycznych elementów, bo też Bultmann nigdy nie wyjaśnił wystarczająco jasno, czy wywyższony Jezus po zmartwychwstaniu jest czymś więcej niż tylko koncepcją tych, którzy w niego wierzą”⁸⁸. Z tego powodu Hengel postuluje stosowanie metod historycznych na równi z lekturą teologiczną ksiąg biblijnych Nowego Testamentu, bo tylko w ten sposób będą one odpowiadać podwójnemu charakterowi NT – jako źródła historycznego, traktującego o wydarzeniach o fundamentalnym znaczeniu dla Kościoła, i świadectwa wiary, które wskazuje na historię Jezusa z Nazaretu i proklamowane w apostołskim zwiastowaniu samoobjawienie się Boga ku zbawieniu wszystkich ludzi (4.-4.1.2).

Z tej perspektywy można zrozumieć, jakie ekstrema odrzuca Hengel i jakie podejście metodologiczne ocenia tak surowo. Jest to z jednej strony „teologiczna egzegeza”, która wykląda tekst bez właściwego zastosowania historyczno-filologicznych metod, co prowadzi do „gwałtu na wypowiedziach tekstu”, bądź „doketycznych spekulacji”. Użycie metod historycznych jest uprawnione, bo sam Bóg miał przemówić przez konkretnego człowieka i w określonym czasie. Z tego względu nie wolno ograniczać się tylko do teologicznej interpretacji apostołskiego świadectwa, bez odpowiedniej analizy postaci i treści tego świadectwa. Pisma Nowego Testamentu dla Hengela nie potrzebują dodatkowej metody teologicznej interpretacji (jakiejś szczególnie „historyczno-krytycznej”), zupełnie różnej od metod historycznych (teza 4.3. staje się zrozumiała w świetle 2.3.4, gdzie podstawą jest analiza źródeł metodami historycznymi).

Innym ekstremum jest dla Hengela praca wyłącznie metodami synchronicznymi (izolacja tekstu), czy brak uznania tekstu NT za równorzędne źródło historyczne w stosunku do innych źródeł (4.3.1). Skoro teksty te domagają się z/rozumienia i wysuwają roszczenie do posiadania prawdy, to należy to uwzględnić przy doborze właściwych metod interpretacji (4.3.1). Ta właściwa interpretacja uwzględnia zarówno starotestamentowo-żydowską tradycję

⁸⁷ Tłumaczenie własne: M. Hengel, *Zur historischen Rückfrage...*, s. 41-42.

⁸⁸ Tłumaczenie własne: R. Deines, *Pre-existence, Incarnation and Messianic Self-understanding of Jesus*, [w:] *Earliest Christian History*, dz. cyt., s. 81.

„mówienia o Bogu” (z naciskiem na tzw. historię oddziaływania i interpretacji – dochodzi tu do głosu znaczenie, jakie M. Hengel przypisuje judaistyce), jak i zasadniczą otwartość komentatora na wsłuchanie się w przesłanie NT i udzielenia na nie odpowiedzi. Takie traktowanie tekstu ma odpowiadać wierze Kościoła w skuteczność Pisma Świętego (4.3.2-4.3.4). Widać tu wyraźnie, że Hengel programowo nie widzi sprzeczności pomiędzy kościelną tradycją interpretacji i metodami historycznymi, choć należy wziąć pod uwagę rolę poszerzająco-krytyczną, jaką przypisuje on historycznym badaniom w bibliстыce i historii Kościoła (3.2-3.2.2).

Ostatnich sześć tez dotyczy egzystencjalnego i duchowego charakteru teologicznego komentatora Pisma⁸⁹. Hengel przytacza cytat z dzieła Davida Hollaza (1648-1713): *Examen theologicum acroamaticum* z 1707 roku⁹⁰. Powołanie się na Hollaza wskazuje na powiązanie z tradycją luterańską (zgodnie z postulatami z 4.4.2). Teologiczny komentator Pisma rodzi się z przyjęcia przesłania tekstów NT, które jest darem, a nie zdobyczą. Człowiek staje się komentatorem, dając się stale „przewycięzać” przesłaniu Nowego Testamentu (4.4). Hengel w kolejnej tezie, mówiącej o rozpoznaniu „chrystologicznego środka” NT, powołuje się na klasyczne wyrażenia dogmatyki luterańskiej: *solus Christus, sola fide, sola gratia, iustificatio impii* czy też *theologia crucis*. Dla Hengela nie są one formalną zasadą interpretacji, ale raczej egzystencjalnym doświadczeniem teologicznego komentatora, który w darze otrzymuje również spełnienie i przebaczenie, poprzez spotkanie z ukrzyżowanym i zmartwychwstałym Jezusem Chrystusem w przepowiadanym słowie Bożym. Jest to wyjaśnienie tezy 2.2.3, w której Hengel objaśnia z/rozumienie jako ujęcie intencji autora, jak i w wyrażonej w 3.3.2, 3.3.4 i 3.3.5 specyfice sądu teologicznego, jako odpowiadającego na pytania egzystencjalne. Jak już wcześniej wspomniano, Hengel wykazuje otwartość na korzystanie z kościelnej tradycji

⁸⁹ Używam w tej sekcji tego skrótu dla: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu.

⁹⁰ Uchodzi ono za ostatnią dogmatykę okresu ortodoksji luterańskiej. V. Gummelt, Hollaz, [w:] RGG4, Bd. 3, szp. 1844, Tübingen 2000. Sam cytat brzmi: *Illuminatio est actus gratiae, quo Spiritus per ministerium verbi docet et sincero magis magisque informat* (Oświecenie jest darem łaski, w którym duch naucza przez służbę Słowa i przez gruntowne [studium] coraz intensywniej formuje – tłum. własne). Cytat ten wydaje się pochodzić z części trzeciej, sekcji pierwszej, rozdziału piątego. Wydaje nam się, że Hengel dokonał skrócenia cytatu Hollaza tak, aby pasował on do sformułowanych tez, ale porównanie obu wersji przekracza ramy naszego artykułu. Patrz D. Hollatz, *Examen theologicum acroamaticum*, Darmstadt 1971, s. 349-350; V. Gummelt, Hollaz, [w:] RGG4, t. 3, szp. 1844, Tübingen 2000; por. Hollaz, [w:] ER, CD, Warszawa 2003.

interpretacji i traktowanie jej jako pomocy w z/rozumieniu. Kościelna tradycja interpretacji, jako pomoc w z/rozumieniu podlega jednak krytyce, bazującej na centrum przesłania NT (4.4.2 i 4.4.1).

Hengel, jako obeznany z teologią M. Lutra, wprowadza w zasadzie nie-przetłumaczalny termin „Anfechtung”⁹¹ (4.4.3) i odnosi go w tym miejscu do opisywanego, przedrozumienie wierzącego (które można nabywać, ale nie można mieć go do dyspozycji). Może ono wzbogacić interpretację, ale takie przedrozumienie musi podlegać stałemu sondowaniu jego intencji z perspektywy przesłania NT.

Ostatnie dwie tezy są podsumowaniem całego zbioru. Dla M. Hengela odrzucenie właściwego stosowania metod historycznych prowadzi do spekulacji, które mają niewiele wspólnego z badanym tekstem. Egzegeza motywowana przedrozumieniem wpływającym z wiary będzie szczególnie dbać o staranność i akrybię przy stosowaniu całej palety dostępnych metod historycznych (4.4.4).

Ostatnia teza stanowi podsumowanie całości w zwięzłej sentencji o wierze, która szuka prawdy historycznej.

4.3. Podsumowanie stanowiska M. Hengela

1. Biblista dokonuje radykalnej krytyki dogmatycznego zafiksowania „historyczno-krytycznej metody” i braku samokrytycyzmu w refleksji nad jej stosowaniem w biblistyce. Nawiązuje on do artykułu E. Troeltscha *Über historische und dogmatische Methode in der Theologie* i poddaje krytyce zasadę analogii („klucz do krytyki”) oraz korelacji, które nazbyt optymistycznie i w uproszczony sposób traktują teorię poznania w historiografii. Dla M. Hengela istnieje wielość metod historycznych, którymi należy się umiejętnie posługiwać w teologii.

2. Teolog z Tybingi podkreśla wieloaspektowy i złożony obraz badań oraz rekonstrukcji historycznych (zwł. fragmentaryczność źródeł historycznych) – wyraża się sceptycznie na temat historycznego pozytywizmu czy wiary w neutralny charakter badań historycznych. Jego zdaniem zainteresowanie sprawą przedstawianą w źródłach (w pewnych warunkach) może

⁹¹ Patrz H.-M. Barth, *Anfechtung*, [w:] *Evangelisches Kirchenlexikon*, Bd. 1, szp. 140-143.

mieć naprawdę istotne znaczenie dla z/rozumienia, czyli ujęcia intencji ich twórców – to więcej niż ustalenie *bruta facta*, i nie stanowi przeszkody dla badań historycznych czy teologicznych.

3. Hengel wyróżnia trzy poziomy poznania tych źródeł, które miałyby orzekać o prawdzie: wiedzę o nagich faktach, z/rozumienie, przyjęcia/odrzućenie. Intersubiektywność i dostępność poznania uzyskanego w wyniku analizy źródeł maleje z każdym kolejnym z trzech etapów poznania. Egzegeza teologiczna źródeł na poziomie z/rozumienia musi uwzględnić refleksję systematyczno-teologiczną (a nie tylko historyczną) – dla teologa z Tybingi metody historyczne i teologiczne mogą, a nawet muszą się uzupełniać przy analizie źródeł historycznych wczesnego chrześcijaństwa.

4. Sądy historyczne oceniają na podstawie prawdopodobieństwa, teologiczne zaś z perspektywy zaufania w fakt samoobjawienia się Boga w konkretnym miejscu i czasie (przypisując mu stopień pewności nieosiągalny dla sądów historycznych). Według Hengela wypowiedzi teologiczne powinny mieć charakter asertoryczny (przycyca zdanie M. Lutra z *De servo arbitrio*) i dlatego nie mogą bazować na prawdopodobieństwie i sceptycyzmie.

5. Celem samych badań historycznych jest poszerzanie i krytyka zbiorowej świadomości historycznej. Od czasów Oświecenia teologia ewangelicka akceptuje historię jako kontrolującą i korygującą instancję. Szczególnie w egzegezie i historii Kościoła, właściwie zastosowane metody historyczne mogą pomóc w dotarciu do istotnych treści teologii.

6. M. Hengel podkreśla, że badania historyczne nie mogą udzielić odpowiedzi na podstawowe pytanie o sens i cel ludzkiej historii, natomiast sąd teologiczny tak. Sąd teologiczny uzasadnia on chrystologiczne, jako nawiązujący do objawienia się miłości Boga-Stworzyciela i Pana historii w Jezusie Chrystusie.

7. Pisma NT mają zdaniem teologa z Tybingi podwójny charakter – są źródłem historycznym (na równi z wszystkimi innymi źródłami starożytnymi) i świadectwami wiary zarazem. Z tego względu należy je badać właściwie i odpowiednimi metodami historycznymi – uwzględniając kontekst starotestamentowo-żydowski i podchodząc z otwartością do ich przesłania. Dwojaki charakter ksiąg NT musi być uwzględniony w teologii. Hengel odrzuca zarówno redukcję przesłania tekstów do zawartego w nich wezwania kerygmatu, jak i egzegezy teologicznej, która odrzuca metody historyczno-filologiczne i dokonuje izolacji tekstów. Objawienie się Boga

w czasie, przestrzeni i osobie jest dla niego wystarczającym uzasadnieniem stosowanie metod historycznych w teologii.

8. Według Hengela człowiek staje się teologicznym komentatorem dzięki darowi pozytywnego ustosunkowania się do rozszczenia tekstów NT do orzekania o prawdzie. I to właśnie bycie przewyższonym przez przesłanie tekstów biblijnych otwiera oczy na centrum NT i pozwala z tej perspektywy w sposób konstruktywno-krytyczny obchodzić się z tradycją kościelnej interpretacji (autor przytacza hasła z luterkańskiej dogmatyki) i własnym przedrozumieniem wiary.

9. Przedrozumienie wiary powinno, według teologa z Tybingi prowadzić do szczególnej troski o właściwe i staranne korzystanie z dostępnych metod historycznych w badaniach nad NT. Rezygnacja z użycia tych metod miałyby grozić dokonaniem gwałtu na tekście, bądź oparciem refleksji teologicznej na spekulacjach.

10. „Wiara szuka prawdy historycznej”.

5.1. Odniesienie interpretacji tez M. Hengela do jego dorobku

Aby uprawdopodobnić stawianą przez nas tezę, postaramy się odnieść ww. punkty podsumowania do spuścizny M. Hengela (z pełną świadomością tego, z jak dużym dorobkiem mamy do czynienia).

Ad. 1. Krytyka „historyczno-krytycznej metody” i jej metodologii

Ten aspekt spotykamy dosyć często w spuściznie M. Hengela, ale głównie w charakterze uwag – raczej rzadko w tak otwarty sposób jak w analizowanych tezach i artykułach. W tej krytyce posługuje się on wielokroć ostrymi sformułowaniami, jak np. krytykując opinię J. Wellhausena o żydowskich nadziejach apokaliptycznych: „czy taka bezrozumna krytyka sama nie jest dogmatyczna?”⁹². Bardzo często łączył on tę krytykę z opisem tendencji w egzegezie tekstów biblijnych, które wielu badaczy akceptowało, nie pytając o ich zasadność⁹³. Krytycyzm „historyczno-krytycznej metody” przybrał u M. Hengela również postać dokładnej analizy historii interpretacji problemów badawczych⁹⁴. Formą

⁹² Patrz krytyka J. Wellhausena i in. w M. Hengel, *Paulus und die frühchristliche Apokalypitik*, [w:] M. Hengel, *Paulus und Jakobus. Kleine Schriften III*, Tübingen 2002, s. 306-312 (zwł. 312).

⁹³ Patrz wprowadzenie do drugiego wydania pracy habilitacyjnej Hengela, zwłaszcza pierwszy akapit: M. Hengel, *Judentum und Hellenismus*, wyd. 2, Tübingen 1969, s. 1-7.

⁹⁴ M. Hengel, *Problems of a History of Earliest Christianity*, [w:] M. Hengel, *Studien zum*

krytyki „historyczno-krytycznej metody” był przede wszystkim sposób pracy M. Hengela, którym starał się rozszerzyć horyzont badawczy biblistów – najwyraźniej można to zauważyć w artykule niejako programowym pt. *Eine junge theologische Disziplin in der Krise*⁹⁵. Hengel wzywa w nim do rozszerzenia kanonu badań w biblistyce NT o źródła historyczne od Ezdrasza do Orygenesa, zwłaszcza o literaturę okresu drugiej świątyni i wczesnego chrześcijaństwa aż do końca drugiego, czy połowy trzeciego wieku, uwzględniając również ówczesne środowisko grecko-rzymskie i literaturę rabinistyczną⁹⁶.

Ad. 2. Wieloaspektowość i złożoność badań historycznych

Na staranne korzystanie z metod historycznych i upodobanie do analizy źródeł historycznych wskazują już same przypisy do jego dzieł, w których aż roi się od odniesień do literatury starożytnej (jego praca doktorska i habilitacyjna są tego najlepszym przykładem). Według R. Deines’a akrybiczną metodą pracy Hengela przede wszystkim ze źródłami historycznymi, a nie z hipotezami naukowymi, czyni wiele z jego prac „ponadczasowymi klasykami”⁹⁷. Przykładem połączenia pracy metodami historycznymi, uwzględnienia złożoności badań i własnego zainteresowania M. Hengela przedstawianą w źródłach historycznych sprawą, jest m.in. artykuł: *Jerusalem als jüdische und hellenistische Stadt*⁹⁸.

Ad. 3. Trzy poziomy poznania i teologiczne z/rozumienie

Za wyjątkiem analizowanego artykułu i tez, trudno doszukać się w dziełach teologa z Tybingi wzmianek wskazujących na rozróżnianie *explicite* różnych poziomów poznania. Można się ich natomiast doszukać, jako zawartych *implicit* w jego sposobie pracy jako teologa i historyka. Lektura dzieł Hengela pozwala zauważyć jego wrażliwość na to, jaki jest stan i reprezentatywność

Urchristentum, pod red. C.-J. Thorntona, Tübingen 2008, s. 298-312. Patrz również wprowadzenie do: M. Hengel, *Die Zeloten*, pod red. R. Deines’a i C.-J. Thorntona, wyd. 3, Tübingen 2011, s. 1-5.

⁹⁵ M. Hengel, *Eine junge theologische Disziplin in der Krise*, [w:] Neutestamentliche Wissenschaft..., s. 23, s. 18-30.

⁹⁶ Patrz J. Frey, *Martin Hengel...*, s. XXIII.

⁹⁷ R. Deines, *Martin Hengel – Ein Leben...*, s. 293-294.

⁹⁸ M. Hengel, *Jerusalem als jüdische und hellenistische Stadt*, [w:] M. Hengel, *Judaica, Hellenistica et Christiana. Kleine Schriften II*, Tübingen 1999, s. 115-156, zwł. 151-152.

źródeł i na co pozwala ich analiza⁹⁹, a gdzie zaczyna się ich interpretacja¹⁰⁰. Hengel nie obawiał się stawiać własnych, nieraz dosyć odważnych hipotez – jak uznanie tzw. wysokiej chrystologii za obecną bardzo wcześnie w refleksji chrześcijańskiej (już w latach 30-50 n.e.)¹⁰¹, czy tzw. hipotezę istnienia źródła Q za nie tak oczywistą jak się często przyjmuje¹⁰².

Ad. 4. Sądy historyczne i teologiczne i Ad. 5. Użyteczność badań historycznych dla teologii

Najlepszym przykładem jest chyba artykuł M. Hengela o ukrzyżowaniu w świecie antycznym i powiązaniu go ze z/rozumieniem mowy apostoła Pawła o „głupocie ... krzyża” (I Kor 1,17-18). Tak szczegółowa wiedza pozwala lepiej zrozumieć realia tamtych czasów – jest to więc rozszerzenie „zbiorowej świadomości historycznej”, a dla teologa, który przypisuje nieproporcjonalnie dużą pewność samoobjawieniu się Boga w osobie Jezusa Chrystusa, jest to pomoc w interpretacji mowy o „głupocie ... krzyża”, która ma znaczenie dzięki przyjęciu roszczenia tekstów NT do orzekania o prawdzie¹⁰³.

Próbie rozróżniania w sądów historycznych i teologicznych oraz rolę, jaką dla teologa odgrywają badania historyczne widać w pracy Hengela pt. *Paulus zwischen Damaskus und Antiochien*. Analizuje on w niej nieliczne wypowiedzi źródeł o ważnym okresie życia Apostoła Pawła i dosyć ostrożnie formułuje hipotezy, nie tracąc z oczu różnych paraleli historycznych (pod koniec porównuje Pawła z Lutrem)¹⁰⁴.

Ad. 6. Chrystologiczna specyfika sądu teologicznego

Charakter i zadanie sądu teologicznego widać najlepiej w komentarzach Hengela do współczesnych mu wydarzeń, gdzie jako teolog szuka odpowiedzi

⁹⁹ Np. cały fragment o stanie źródeł dotyczących osoby i historii Jezusa z Nazaretu w: M. Hengel, A.M. Schwemer, *Geschichte des frühen Christentums*, Bd. I: *Jesus und das Judentum...*, s. 193-243.

¹⁰⁰ M. Hengel, *Das Johannesevangelium als Quelle für die Geschichte des antiken Judentums*, [w:] M. Hengel, *Judaica, Hellenistica...*, s. 293-334.

¹⁰¹ Patrz wydane przez Mohr Siebeck przemówienie inauguracyjne M. Hengela z 16.05.1973, w którym krytykuje on sam podział na oddolną i odgórną chrystologię: M. Hengel, *Der Sohn Gottes...*, zwł. s. 137-144.

¹⁰² Patrz M. Hengel, *Die Vier...*, s. 274-300.

¹⁰³ M. Hengel, *Mors turpissima crucis. Die Kreuzigung in der antiken Welt und die Torheit des Wortes vom Kreuz*, [w:] M. Hengel, *Studien zum Urchristentum...*, s. 594-648.

¹⁰⁴ M. Hengel, A.M. Schwemer, *Paulus zwischen Damaskus und Antiochien*, Tübingen 1998, s. 174-184 i 462-464.

na pytania egzystencjalne¹⁰⁵. Teolog z Tybingi nie wahał się zabierać głosu w dyskusjach swoich czasów, jak np. podkreślanie momentu rewolucyjnego w przesłaniu Jezusa w latach 70.¹⁰⁶, czy kwestii uprawiania teologii politycznej¹⁰⁷, bądź reagując na publikację kontrowersyjnych, popularno-naukowych artykułów o Jezusie z Nazaretu¹⁰⁸.

Ad. 7. Podwójnych charakter pism NT

Analizowany artykuł M. Hengela o wczesnochrześcijańskiej historiografii i szereg jego prac na ten temat są realizacją tego postulatu w praktyce¹⁰⁹. W przypadku Ewangelii podkreślanie podwójnego charakteru pism NT było wymierzone w tzw. szkołę Bultmanna: *Kerygma oder Geschichte? Zur Problematik einer falschen Alternative in der Synoptikerforschung aufgezeigt an Hand einiger neuer Monographien*¹¹⁰. W artykule poświęconym problematyce badań nad historią wczesnego chrześcijaństwa niemiecki teolog podkreśla charakter ksiąg NT i jako świadectwa wiary i jako źródła historycznego, wbrew tendencji do deprecjonowania wiarygodności tych źródeł¹¹¹.

Ad. 8. Teologiczny komentator i centrum Nowego Testamentu

Pisma Hengela traktujące o chrystologii są najlepszym przykładem tego, jak on sam rozumiał rolę teologicznego komentatora, który nie boi się, jako naukowiec i teolog zarazem szukać odpowiedzi na pytania o sens i cel historii¹¹². W ostatniej części wykładu inauguracyjnego z 1973 roku zawarł teolog z Tybingi wnioski teologiczne, gdzie nie tylko nie boi się interpretować teologicznie rozważań *explicite* historyczno-filologicznych, ale wręcz kończy je

¹⁰⁵ Np. M. Hengel, *Die Bergpredigt im Widerstreit* [w:] M. Hengel, *Jesus und die Evangelien. Kleine Schriften V*, pod red. C.-J. Thorntona, WUNT 211, Tübingen 2007, s. 391-407.

¹⁰⁶ M. Hengel, *War Jesus Revolutionär?* [w:] Tamże, s. 217-243.

¹⁰⁷ M. Hengel, *Gewalt und Gewaltlosigkeit. Zur politischen Theologie in neutestamentlicher Zeit* [w:] Tamże, s. 245-288.

¹⁰⁸ M. Hengel, *Augstein und der Menschensohn* [w:] Tamże, s. 306-315.

¹⁰⁹ Taki charakter ma szereg prac zwłaszcza z piątego tomu zbioru *Kleine Schriften*, a zwłaszcza jedna, pierwotnie z 1972 roku: M. Hengel, *Eigentum und Reichtum in der frühen Kirche: Aspekte einer frühchristlichen Sozialgeschichte* [w:] M. Hengel, *Studien zum Urchristentum...*, s. 353-423.

¹¹⁰ M. Hengel, *Kerygma oder Geschichte?* [w:] M. Hengel, *Jesus und die Evangelien...*, s. 289-305.

¹¹¹ M. Hengel, *Problems of a History of Earliest Christianity* [w:] M. Hengel, *Studien zum Urchristentum...*, s. 298-312.

¹¹² Patrz m.in. M. Hengel, *Ist der Osterglaube noch zu retten?; Abba, Maranatha, Hosanna und die Anfänge der Christologie; Jesus, der Messias Israels. Zum Streit über das „messianische Sendungsbewusstsein“ Jesu* [w:] M. Hengel, *Studien zur Christologie...*, s. 52-73, 259-279, 496-534.

niemalże w stylu kazania rozważaniami o objawieniu Bożej miłości w Jezusie Chrystusie i cytatem z Rzym 8,14¹¹³.

Ad. 9. Wpływ przedrozumienia wiary na etos biblisty Nowego Testamentu

Tutaj należałoby przede wszystkim wskazać na wspomnienia uczniów M. Hengela, którzy doświadczyli tego, jak on sam realizował postulaty akrybii filologicznej i staranności w pracy egzegetycznej, nie dystansując się wobec Kościoła i pobożności¹¹⁴. Jego pasję dla biblistyki NT widać najlepiej w wykładzie z roku 1993 na 48. corocznej konferencji *Studiorum Novi Testamenti Societas*¹¹⁵. Hengel podkreśla konieczność poszerzenia horyzontów badawczych w biblistyce Nowego Testamentu, której historyczną genezę przedstawia. Problemem dla niego jest ograniczanie się biblistów do badań zaledwie 27 pism NT, tworzenie nadmiaru hipotez i zrywanie łączności z historią egzegezy. Dla teologa z Tybingi dbanie o rzetelne stosowanie metod historycznych w pracy nad Nowym Testamentem jest niezbędne i stanowi wręcz ekumeniczne zadanie, a pasja, z jaką o tym głosił i pisał wskazuje na osobistą motywację teologa z Tybingi.

Ad. 10. Fides quaerens veritatem historicam

Dla Martina Hengela przedrozumienie wypływające z wiary, czy też sama wiara, dążą do poznania prawdy historycznej i jest to rodzaj powołania chrześcijanina, które dotyczy zwłaszcza teologów. R. Deines, pisząc o Hengelu jako naukowcu, używa określeń „kapłan” i „asceta”¹¹⁶, które podkreślają egzystencjalne i intymne zaangażowanie teologa z Tybingi w biblistykę NT. Formuła *fides quaerens veritatem historicam* wydaje się najlepiej oddawać specyfikę metodologii Hengela.

5.2. Podsumowanie

Jak można zauważyć, analiza tezy, artykułu i dorobku M. Hengela dokonana została w dużym uproszczeniu. Uwagę zwrócono na jeden tekst, który

¹¹³ M. Hengel, *Der Sohn Gottes...*, zwł. s. 140-144.

¹¹⁴ Poza wymienionym już wielokrotnie J. Freyem i R. Deines'em, można wymienić R. Feldmeiera i jego artykuł: *Anwalt des Anderen* [w:] *Neutestamentliche Wissenschaft...*, s. 130.

¹¹⁵ M. Hengel, *Aufgaben der Neutestamentlichen Wissenschaft* [w:] M. Hengel, *Theologische, historische...*, dz. cyt., s. 242-278.

¹¹⁶ Nie używa ich dosłownie na określenie postawy M. Hengela, ale taki mają one wydźwięk: R. Deines, *Martin Hengel: Christology...*, s. 34-35.

uznany został za programowy dla teologii Hengela. Uwzględnienie większej liczby publikacji i osiągnięć niemieckiego biblisty oraz ich zbadanie dalece wykraczałoby poza ramy niniejszego opracowania.

Biorąc pod uwagę całość wywodu, wydaje się jednak za stosowne uznać tezy M. Hengela z roku 1979 za możliwy klucz interpretacyjny do jego teologii. Takie założenie umożliwi lepsze z/rozumienie i odczytanie nie tylko jego dorobku, ale i osobowości teologa, który z niezwykłą pasją i fachowością, motywowany osobistą wiarą, poświęcił się badaniu NT i świata, w którym NT powstawał.

Summary

The article deals with theses of Martin Hengel from 1979 which are annexed to the article *Zur urchristlichen Geschichtschreibung*. The appendix is titled *Historische Methoden und Theologische Auslegung des Neuen Testaments (Thesen)* and appears to be, along with the accompanying article, a possible key to the interpretation of the theology of the scholar from Tübingen.

The purpose of this article is to demonstrate the unique and (in our opinion) representative character of the mentioned theses of Hengel's theology. The thesis has been analyzed in the context of the article from 1979, some of the facts from the biography of their author, and selective reference the ideas contained in his other works. The aim is to demonstrate the continuity of Hengel's interests to study and interpret historical sources as a biblical scholar, historian of antiquity, and expert in Second Temple Judaism. The vast and fierce polemic tone about the essential assumptions of the „historical-critical method“ in biblical studies, with objections about its dogmatic fixation and insufficient self-criticism towards itself, seem to play a special role in Hengel's entire theology. The mentioned theses are devoted to this very issue, which indicates their special status in the works of Martin Hengel.

The article consists of five parts – the first is an introduction, the second presents the facts of Hengel's biography which are relevant for the analysis, the third is devoted to the genesis as well as to the analysis of the article, the fourth part deals with the thesis, ordering them thematically and summarizing the ideas contained in them, and the fifth relates the main points of the concept of the Tübingen theologian to his achievements.

Keywords: Martin Hengel, the historical-critical method, the historical-philological method, judaism, hellenism

Wykaz skrótów:

EK	Encyklopedia Katolicka
EKL	Evangelisches Kirchenlexikon
ER	Religia. Encyklopedia PWN
ER, CD	Religia. Encyklopedia PWN, CD
RGG4	Religion in Geschichte und Gegenwart, wydanie 4.
ThBeitr	Theologische Beiträge
WUNT	Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament

Bibliografia

- Barth K., *Fides quaerens intellectum: Anselms Beweis der Existenz Gottes im Zusammenhang seines theologischen Programms*, bmnw, 1931
- Deines R., *Martin Hengel – Ein Leben für die Christologie*, [w:] *Theologische Beiträge* 37, 2006
- Dr. Martin Hengel on the Historical Reliability of the Gospels* [na] <http://katachriston.wordpress.com/2011/01/01/dr-martin-hengel-on-the-reliability-of-the-gospels/> (data dostępu: 05.08.2014)
- E. Troeltsch, który był odpowiedzią skierowaną do F. Niebergalla, a do którego wydaje się odnosić M. Hengel, nastąpiło w 1898 roku – my korzystamy z niezmienionego wydania: *Über historische und dogmatische Methode in der Theologie. Bemerkungen zu dem Aufsätze Über die Absolutheit des Christentums von Niebergall* [w:] *Theologie als Wissenschaft. Aufsätze und Thesen*, opr. G. Sauter, München 1971
- Earliest Christian History*, red. M.F. Bird, J. Maston, WUNT II 320, Tübingen 2012
- Eberhard-Karls-Universität Tübingen. Namens- und Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1974/75*, red. J. Kretschmer, Tübingen 1974
- Encyklopedia Katolicka, t. 1-19, Lublin 1973-
- Evangelisches Kirchenlexikon, pod red. H. Brunotte, O. Weber, Bd. 1-4, Göttingen 1986-1997
- Feldmeier R., *Anwalt des Anderen* [w:] *Neutestamentliche Wissenschaft*, red. E.-M. Becker, Tübingen-Basel 2003

- Frey J., *Texte, Texte und nochmals Texte – Vom Lesen des Neuen Testaments zur neutestamentlichen Wissenschaft* [w:] *Neutestamentliche Wissenschaft*, red. E.-M. Becker, Tübingen-Basel 2003
- Frey J., *Zur johanneischen Deutung des Todes Jesu*, [w:] *ThBeitr*, 32, 2001
- Geschichte – Tradition – Reflexion. Festschrift für Martin Hengel zum 70. Geburtstag*, pod red. H. Cancika, H. Lichtenbergera, P. Schäfera, T. I-III, Tübingen 1996
- Gespräch über Jesus. Papst Benedikt XVI. im Dialog mit Martin Hengel und Peter Stuhlmacher*, opr. P. Kuhn, Tübingen 2010
- Head I., *Mark as a Roman Document from the Year 69: Testing Martin Hengel's Thesis*, *Journal of Religious History*, Vol. 28, 2004, Z. 3
- Hengel M., *Der Sohn Gottes. Die Entstehung der Christologie und die jüdisch-hellenistische Religionsgeschichte*, Tübingen 1975
- Hengel M., *Der unterschätzte Petrus. Zwei Studien*, wyd. 2, Tübingen 2007
- Hengel M., *Die vier Evangelien und das eine Evangelium von Jesus Christus. Studien zu ihrer Sammlung und Entstehung. Kleine Schriften V*, red. C.-J. Thornton, Tübingen 2008
- Hengel M., *Die Zeloten*, pod red. R. Deines'a, C.-J. Thorntona, wyd. 3., WUNT 283 , Tübingen 2011
- Hengel M., *Die Zeloten. Untersuchung zur jüdischen Freiheitsbewegung in der Zeit von Herodes I. bis 70 n. Chr.*, wyd. 3 poprawione i uzupełnione, Tübingen 2011
- Hengel M., *Die Zeloten. Untersuchung zur jüdischen Freiheitsbewegung in der Zeit von Herodes I. bis 70 n. Chr.*, wyd. 2 poprawione i rozszerzone, *Arbeiten zur Geschichte des antiken Judentums und des Urchristentums*, Leiden-Köln 1976
- Hengel M., *Die Zeloten. Untersuchung zur jüdischen Freiheitsbewegung in der Zeit von Herodes I. bis 70 n. Chr.*, WUNT 283 , Tübingen 1961
- Hengel M., *Eine junge theologische Disziplin in der Krise* [w:] *Neutestamentliche Wissenschaft. Autobiographische Essays aus der Evangelischen Theologie*, pod red. E.-M. Becker, Tübingen-Basel 2003
- Hengel M., *Historische Methoden und theologische Auslegung des Neuen Testaments (Thesen)*, *Kerygma und Dogma* 19: 1973
- Hengel M., *Jesus und die Evangelien. Kleine Schriften V*, red. C.-J. Thornton, WUNT 211, Tübingen 2007

- Hengel M., *Judaica et Hellenistica. Kleine Schriften I*, WUNT 90 , Tübingen 1996
- Hengel M., *Judaica, Hellenistica et Christiana. Kleine Schriften II*, WUNT 109 , Tübingen 1999
- Hengel M., *Judentum und Hellenismus*, WUNT 10, wyd. 2, Tübingen 1969
- Hengel M., *Paulus und Jakobus. Kleine Schriften III*, WUNT 141 , Tübingen 2002
- Hengel M., Schwemer A. M., *Geschichte des frühen Christentums, Bd. I: Jesus und das Judentum*, Tübingen 2007
- Hengel M., Schwemer A. M., *Paulus zwischen Damaskus und Antiochien. Die unbekannt Jahre des Apostels*, WUNT 108 , Tübingen 1998
- Hengel M., Schwemer A.M., *Der messianische Anspruch Jesu und die Anfänge der Christologie*, Tübingen 2001
- Hengel M., *Studien zum Urchristentum. Kleine Schriften VI*, red. C.-J. Thornton, WUNT 234, Tübingen 2008
- Hengel M., *Studien zur Christologie. Kleine Schriften IV*, pod red. C.-J. Thorntona, WUNT 201 , Tübingen 2006
- Hengel M., *Theologische, historische und biographische Skizzen. Kleine Schriften VII*, red. C.-J. Thornton, WUNT 253, Tübingen 2010
- Hengel M., *Zur urchristlichen Geschichtschreibung*, Stuttgart 1979
- Hengel M., *Zur urchristlichen Geschichtschreibung*, wyd. 2, Stuttgart 1984
- Hengel M., *Zur urchristlichen Geschichtschreibung*, wyd. 2 [w:] Hengel M., *Studien zum Urchristentum. Kleine Schriften VI*, pod red. C.-J. Thorntona, WUNT 234 , Tübingen 2008
- Hollatz D., *Examen theologicum acroamaticum*, Darmstadt 1971
- Honecker M., *Die Barmer Theologische Erklärung und ihre Wirkungsgeschichte*, Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften: Vorträge G 330, Opladen 1995
- Hurtado L.W., *Martin Hengel's Impact on English-Speaking Scholarship*, Expository Times, 120, 2008
- Kaczorowski J., *Elementy zarysu dziejów metodologii badań literackich*, Warszawa 2011
- Luter M., *O niewolnej woli*, tłum. ks. W. Niemczyk, Warszawa 1979
- Martin Hengel* [na:] http://de.wikipedia.org/wiki/Martin_Hengel (data dostępu: 05.08.2014)

- Martin Hengel* [na:] http://en.wikipedia.org/wiki/Martin_Hengel (data dostępu: 05.08.2014)
- Martin Hengel*, [w:] *Dictionary of Early Judaism*, red. J.J. Collins, D. Harlow, Grand Rapids, Michigan 2010
- Martin Hengels Zeloten. Ihre Bedeutung im Licht von fünfzig Jahren Forschungsgeschichte*, red. H. Lichtenberger, Tübingen 2013
- Martin Hengels Zeloten. Ihre Bedeutung im Licht von fünfzig Jahren Forschungsgeschichte*, red. H. Lichtenberger, Tübingen 2013
- D. Martin Luthers Werke – kritische Gesamtausgabe*, pod red. K. Dreschera, Bd. 18, Weimar 1908
- In memoriam Professor Dr. Dr. h.c. mult. Martin Hengel (14.12.1926-2.7.2009)* [na:] http://www.uni-tuebingen.de/uni/v01/downloads/Nachruf%20Hengel_Lichtenberger_deutsch.pdf (data dostępu: 05.08.2014)
- Metzger P., *Rezension zu: Hengel, Martin; Schwemer, Anna M.: Geschichte des frühen Christentums. Bd. 1: Jesus und das Judentum. Tübingen 2007*, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2008-2-058> (data dostępu: 05.08.2014)
- Neff D., *The Champion Who Debunked Bultmann*, <http://www.christianitytoday.com/gleanings/2009/july/champion-who-debunked-bultmann.html?paging=off> (data dostępu: 05.08.2014)
- Neutestamentliche Wissenschaft nach 1945. Hauptvertreter der deutschsprachigen Exegese in der Darstellung ihrer Schüler*, red. C. Breitenbach, R. Hoppe, Berlin-Bonn 2008
- Probe A., *Wäsche Label Hengella sucht Käufer*, http://www.textilwirtschaft.de/business/Waesche-Label-Hengella-sucht-Kaeufer_45656.html (data dostępu: 05.08.2014)
- Reiser M., *Bibelkritik und Auslegung der Heiligen Schrift*, Tübingen 2007
- Reiser M., *Bibelkritik und Auslegung der Heiligen Schrift*, WUNT 217, Tübingen 2007
- Religia. Encyklopedia PWN, pod red. T. Gadacza i B. Milerskiego, t. 1-9, Warszawa 2001-2003
- Religia. Encyklopedia PWN, pod red. T. Gadacza i B. Milerskiego, CD, Warszawa 2003
- Religion in Geschichte und Gegenwart, pod red. H. Gunkela, L. Zscharnacka, Bd. 1-5, Tübingen 1927-1931

Religion in Geschichte und Gegenwart, pod red. H.D. Betza, D.S. Browninga, B. Janowskiego, E. Jüngela, wydanie 4., Bd. 1-8, Tübingen 1998-2007

Religion in Geschichte und Gegenwart, pod red. K. Gallinga, Bd. 1-6, Tübingen 1957-1962

Schäfer P., *Martin Hengel at Seventy* i Lichtenberger H., *The Tübingen School and a Tübingen Scholar* [w:] *The Beginnings of Christianity*, red. J. Pastor, M. Mor, Jerusalem 2005

Theologie als Wissenschaft. Aufsätzen und Thesen, opr. G. Sauter, München 1971

